

■ विद्यार्थ्यांना सूचना :

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२५-२६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

कविता म्हणजे नेमके काय ?

१.१ उद्दिष्टे-

- १) कविता या प्रकाराचा संक्षिप्तपणे परिचय होईल.
- २) कवितेच्या स्वरूप वैशिष्ट्य अभ्यासणे.
- ३) कवितेच्या विविध घटकांची माहिती होईल.
- ४) समकालीन मराठी कवितेचा परिचय होईल.
- ४) समकालीन कवितेचे स्वरूप समजून घेणे.

१.२ प्रस्तावना-

कला ही आदिमानवाची निर्मिती आहे. ती त्याची प्रथमतः मानसिक व भावनिक गरज आहे. नंतर याच गरजेचे रूपांतर त्याच्या सांस्कृतिक व सामाजिक अविष्कारामध्ये झाले. कला ही मनुष्याच्या शरीर, मन, आत्मा या सर्वांस व्यापून आहे. कलेच्या माध्यमातून आदिमानवाने आपल्या सृष्टी विषयीच्या परस्परांविषयीच्या अनुभूती व्यक्त करण्यासाठी अनेक माध्यमांचा आधार घेतला. जसे की, वाद्य, तालबद्ध शारीरिक हालचाली यासोबतच माती, दगड, रंग, लाकूड या सर्वांच्या माध्यमातून व्यक्त होता येते ही त्याची स्वाभाविक कृती होती. आदिमानवास लागलेला शब्दांचा शोध हा त्यापैकीच एक होय. या शब्दांच्या जोरावर आणखी नव्या पद्धतीने व्यक्त होता येते या स्वतःतील सर्जनशक्तीचाही त्याला शोध लागला. त्यामुळे कला ही आदिमानवाच्या अंतःस्फूर्त भावनांना मिळालेली वाट आहे, असे म्हणता येते.

कविता ही कला आहे. तशीच जीवन हे देखील कला आहे. तेव्हा मानवी जीवनाशी कला तादात्म्य होताना एका सुंदर क्षणी घडलेली अविस्मरणीय घटना म्हणजे कविता आहे. अशी कविता जी कलेचा आविष्कार असते. हा आविष्कार सर्जनशील मनाची कृती असते. सौंदर्यपूर्ण अनुभूतीची अभिव्यक्ती असते. म्हणूनच कला आणि सौंदर्य यांना वेगवेगळे करता येत नाही. कलेतून अभिव्यक्त होणाऱ्या सौंदर्याची रूपे भिन्न आहेत. परंतु सौंदर्य हा कलेचा स्थायीभाव आहे. प्रत्येक कलावंत आपल्या कलाकृतीच्या माध्यमातून सौंदर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असतो. याच कारणाने प्रत्येक सौंदर्यासक्त मन कलेकडे धाव घेत असते. सौंदर्याचा शोध हे कलावंताचे ध्येय असते.

१.३ कविता एक साहित्यप्रकार -

साहित्याच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम त्यातील शब्द व भाषा हे असते. साहित्य हे अनेक शब्दांच्या अर्थपूर्ण मांडणीतून व विभिन्न भाषांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होत असते. त्यातून मानवाच्या विविध वैशिष्ट्यपूर्ण भावना

व्यक्त होत असतात. शब्दांशिवाय साहित्याचे अस्तित्व असू शकत नाही. या साहित्याच्या संकल्पनेमध्ये गद्य व पद्य हे मुख्य भाग समाविष्ट आहेत. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक असे साहित्याचे मुख्य प्रकार आहेत. हे साहित्य गद्य अथवा पद्य स्वरूपाचे असते. ही विभागणी करताना भाषेचे कथन आणि अंतःस्फूर्त भाव हे गुण नजरेसमोर ठेवलेले असतात. मनुष्याला नेहमीच काही सांगायचे असते. हे सांगणे म्हणजेच कथन तर एखाद्या अनुभूतीच्या क्षणी अंतःस्फूर्त भावना उचंबळून येऊन त्यांची अभिव्यक्ती ही शब्दांच्या माध्यमातून होत असते. मनुष्याला काही अविष्काराची इच्छा असते; त्यास नाट्यात्म भाव असे म्हटले जाते. कथा, कादंबरी, कविता व नाटक अशी वाङ्मयाची विभागणी मनुष्याच्या या वृत्तींच्या आधारे केली गेलेली आहे. मानवी भावभावनांच्या आविष्काराचे हे आकृतिबंध आहेत.

कादंबरीत दीर्घ प्रदीर्घ स्वरूपाची असते. कविता अल्पाक्षरी असते. कवितेची शब्द कला नादमय असते. शब्द लयबद्ध असतात. कवीच्या मनातील अंतरिक संवेदनेच्या प्रत्यय असतो. कवितेचा स्वतःचा असा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवास आहे. कविता निर्माण होण्यापूर्वी, कविता निर्माण होताना आणि कविता निर्माण झाल्यानंतर अशा अनेक टप्प्यावर कविता नेहमी टवटवीतपणे वाटचाल करत असते. नादमय शब्दांमधून निर्मिलेली कविता हि विविध प्रकारची असते. सरस कविता ही नेहमी त्या भाषिक परंपरेतील महत्त्वाची कविता असते.

मानवी मनातील भावना, संवेदनांचे प्रकटीकरण दृश्य काम कवितेत असते. भावना नेहमी अनुभूतीच्या पातळीवर असतात. त्या तरल भावानुभवांना वस्तुरूप देणे हे कवितेचे लक्ष्य असते. ज्याला मुळातच आकार आहे त्याची चित्रे काढणे सोपे पण जे निरवयव आहे त्याचे चित्र शब्दासारख्या माध्यमात रेखाटणे सोपे नाही. कित्येकदा चांगली कविता शब्दावाचून अडते हे अनेक कवी नमूद करतात. एकतर भाव हे मूलद्रव्य आणि शब्द हे माध्यम! ह्या दोन्ही न दिसणाऱ्या हवेतल्या गोष्टी. पण कवितेची सर्व भिस्त ह्याच तरल गोष्टींवर अवलंबून असते. म्हणूनच कविता ही सर्वश्रेष्ठ कला मानली जाते. कारण ती संपूर्ण स्वरूपातील कवीने साधलेली नवनिर्मिती असते. कविता ही कला पर्यायाने स्वान्तःशोधा जसा असतो तसाच जीवनाचा शोधही. भावनेसंदर्भातील मूलसत्य शोधण्याचा, ते सावयव करण्याचा तो एक प्रयत्न असतो.

कविता हा प्रकार प्राचीन असला तरी तिचा प्रवास दीर्घकालीन आहे. तिच्यात विविध परंपरा आहेत. स्वान्तःशोधाय म्हणता म्हणता स्वान्तःसुखाय झालेली, नंतर भक्तिरसात बुडून गेलेली प्रारंभीची मराठी कविता आधुनिक काळात इंग्रजी राजवटीत केशवसुतांच्या प्रतिभेने कवितेच्या रूपात अविष्कृत झाली. मर्ढेकर-मुक्तिबोधांच्या रूपाने तिच्यात पुन्हा आमूलाग्र बदल घडून आले. केवळ आत्मपर भावापुरते मर्यादित न राहता, आत्मनिष्ठेच्या ठिकाणी सामाजिक जाणिवेचा फलक प्राप्त झाला. जुनी कविता आणि नवी कविता, संतकविता आणि पंतकविता, शाहिरी कविता, तसेच आधुनिक कविता आणि नवकविता, छंदबद्ध कविता आणि मुक्तछंदातली कविता अशी तिची अस्तित्वरेषा आढळते.

१.४ कविता साहित्यप्रकाराचे घटक-

प्राचीन साहित्यशास्त्रात एकंदर साहित्याला काव्य म्हटले जाई. अर्थात पद्य हेच वाङ्मय निष्काराचा प्रमुख भाग होता. यावरून कविता या प्रकाराचे प्राचीनत्व लक्षात येते. सुरुवातीला सौंदर्याची निर्मिती ज्यातून होते त्या

सर्वच ललित घटकांना काव्य संबोधण्याची प्रथा होती. नंतर या ललित साहित्याच्या हेतुनुसार त्यात भेद करून कथा व नाटक हे दोन प्रकार बाजूला झाले आणि कविता हा ललित वाङ्मयाचा प्रधान मूलभूत प्रकार म्हणून कायम राहिला. सर्व साहित्यप्रकार या कला वस्तू असून काव्य हा त्याचा आत्मा आहे, असे प्राचीन साहित्यशास्त्र मानते. त्याच्या मुळाशी सौंदर्य निर्मितीचे गृहीतक आहे. त्यामुळेच ललित साहित्याचे सर्व गुणधर्म सर्व साहित्य प्रकारांना लागू आहेत आणि सर्वच साहित्य प्रकारांमध्ये काव्य आहे, असे म्हटले जाते.

आदिमानवाच्या सहज स्वाभाविक अंतःस्फूर्त कृतीतील लालित्य हे काव्यात्म मानले जाते. काव्याचे लालित्य व भावात्मकता हे गुणधर्म पाहता कविता ही आदिमानवापासून अस्तित्वात असल्याचे लक्षात येते. म्हणूनच काव्य ही संकल्पना अधिक मूलभूत, समावेशक व संमिश्र आहे. कविता ही कधी जन्मास आली? असा प्रश्न केला तर त्याचे निश्चित उत्तर देता येत नाही. कारण लोकभाषा व लोकसाहित्यातच तिचा जन्म असल्याचे लक्षात येते. सोबतच कविता म्हणजे काय? याचा शोध घेताना तिच्या स्वभावगुणांचा शोध घ्यावा लागतो. तिच्यातील अंतःस्फूर्तता व लयबद्धता विचारात घ्यावी लागते. लयबद्धता आणि अर्थपूर्ण प्रतिमा यांच्यातून निर्माण झालेला गोळीबंद आशय हा कविता असतो. मानवाचा प्रथम अनुभव हा प्रतीकात्मकच आहे. या प्रतिमांमध्ये आदिमानवाचा सृष्टी विषयक आकलनाचा अनुभव समाविष्ट आहे. तो आदिमानवाचा सृष्टी विषयक अंतःस्फूर्त अनुभव आहे. कवितेतील अंतःस्फूर्तता प्रतिमांना आवाहन करत असते. त्यामुळेच कवितेमध्ये प्रतिमांचे महत्त्व हे वरच्या दर्जाचे असते. कवितेतील अंतःस्फूर्तता प्रतिमांना घेऊन येते तेव्हा साहजिकच तिचा अल्पाक्षरत्व हा स्वभाव बनतो. अंतःस्फूर्ततेतील भावनांचे उचंबळलेले पण हे खरे तर शब्दांना कवितेचे रूप प्राप्त करून देत असते. वड्सर्वथ देखील उत्कट भावनेचा उत्स्फूर्त आविष्कार अशीच कवितेची व्याख्या करतो. कविता ही एक अनुभूती असते. रस रंग गंध इत्यादीचा ती आविष्कार असते, असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यातून येणाऱ्या प्रतिमा, लय आणि सौंदर्य हे कवितेचे अस्तित्व रूप असते. हे अस्तित्व रूप सांस्कृतिक व सामाजिक अवकाशातील असते. परिस्थितीचे नेणिवेतील आकलन अंतःस्फूर्ती मध्ये समाविष्ट असते. त्याचा प्रतीकात्मक आकृतिबंध म्हणजे कविता असते, असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यामध्ये परंपरा, संस्कृती, जीवनशैली समाविष्ट असते. त्यामध्ये माणसाच्या परंपरांचा कवितेशी अतूट संबंध आहे. कवितेची भाषा ही प्रतिमांची व लयीतील सौंदर्याची असते. कवितेचा आशय हा अशाप्रकारे आदिमकाळापासून समकालापर्यंत सर्व आकलनाला कवेत घेणारा असतो.

इतर सर्व साहित्य प्रकारांच्या निर्मितीकालीन भावावस्थेपेक्षा काव्यनिर्मितीकालीन कवीची भावावस्था अधिक तल्लीन व उत्कट असते. ही एकरूपता कवीला कल्पनेच्या भराच्या घेण्यास वाव देते. ही एकरूपता ही संवेदनशील मनाचा आविष्कार असतो. त्यामुळेच संवेदनशीलता हा कवीचा स्वभावधर्म असतो. कल्पना ही भावनांनी प्राप्त परिस्थितीला सौंदर्यपूर्ण व अर्थपूर्ण प्रतिक्रिया देताना काढलेली वाट असते. अशावेळी भावात्मक अभिव्यक्ती सौंदर्याचा प्रकार बनते. या एकात्मतेमध्ये कलावंत आपल्या ठायीच्या प्रतिभा शक्तीच्या आधारे नवनिर्मितीचा आनंद घेतो. कलावंताला हा आनंद मिळणे गरजेचे असते. यामध्ये तार्किकता नसते. कार्यकारण संबंध नसतो. केवळ अनुभवांमध्ये न सापडलेले त्याचे असतेपण असते. एक प्रकारे ते आत्मभान असते. व्यक्तीच्या आंतरिक भावना संवेदनाचा आविष्कार शब्दासारख्या माध्यमातून रेखाटणे सोपे नाही. पण ही अवघड कृती कवितेसारखा साहित्य प्रकार साध्य करू पाहतो. त्यासाठी काही वेळा त्यास व्यावहारिक नियमांची, पूर्वसिद्ध प्रकार

व घाटाची तोडफोड करावी लागते. हीच नवनिर्मिती असते ज्यातून कवितेची नवी भाषा जन्म घेते.

कवी व वाचक यांच्यातील संवाद हा देखील सौंदर्यपूर्ण असतो. साहित्य प्रकारानुसार या संवादाचे स्वरूप वेगवेगळे असते. गद्य आणि पद्य यातील संवादातील फरक स्पष्ट आहे. गद्याला संवादासाठी अनेक शब्दांचा आधार घेता येतो. परंतु कवितेला ती मुभा नसते. संपृक्तता हे तिचे वैशिष्ट्य आहे. हा संवाद कलाकृतीच्या अस्तित्त्व रूपाचा महत्त्वाचा घटक असतो. कविता निर्मितीपूर्व जसा संवाद सुरू असतो तसाच वाचक अथवा आस्वादकाचा कलाकृतीशी तिच्या निर्मितीनंतर संवाद सुरू राहतो. या संवादातील तगमग अभिव्यक्तीला कारण ठरते. तर वाचकांसाठी हा संवाद अनुभूतीचा भाग असतो. रंग, रूप, रस, गंध ही तत्त्वे काव्यानुभूतीची वाहक असतात. रूप म्हणजे आकृती. रंग हा त्याला व्यक्तिमत्त्व देणारा घटक. यातून होणारा संवाद सौंदर्याची अनुभूती देत असतो.

१.५ कवितेच्या विविध व्याख्या-

प्राचीन साहित्यशास्त्रज्ञांनी काव्याचे शरीर आणि काव्याचा आत्मा या घटकांच्या आधारे कवितेचे स्वरूप उलगडून दाखवले. त्यानुसार कवितेच्या विविध व्याख्या केल्या गेल्या. 'शब्दार्थो सहितौ काव्यं' या भामहच्या व्याख्येत शब्द आणि अर्थ यांचे सहितत्त्व म्हणजे काव्य असे सांगितले आहे. 'ननु शब्दार्थो काव्य' असे रुद्रट म्हणतो. (खरोखर शब्द आणि अर्थ म्हणजेच काव्य.) दोषरहित, अलंकृत आणि रसयुक्त शब्दार्थ म्हणजे काव्य असे तो सुचवितो. अंतःकरणातील अभिप्रायाचा आविष्कार म्हणजेच रसपरिपोष, रसपरिपोष हाच कवीचा हेतू असतो. दंडी इष्टार्थयुक्त पदावली म्हणजेच काव्याचे शरीर असे सांगतो. 'रीतिः आत्मा काव्यस्य' या वामनाच्या व्याख्येत रीति म्हणजे विशिष्ट गुणांनी युक्त अशी पदावली हाच काव्याचा आत्मा असे म्हटले आहे. तर 'जगन्नाथ रमणीयार्थप्रतिपादको शब्दो काव्यं' असे सांगतो, त्याच्या मते रमणीय अर्थाचे प्रतिपादन करणारे शब्द म्हणजे काव्य, मात्र या सर्व चर्चेत विश्वनाथाने रस हेच काव्याचे प्राणभूत तत्त्व असे स्पष्ट केले. 'वाक्यं रसात्मक काव्यं' ही त्याची व्याख्या अनेक शतके चालू असलेल्या काव्याविवेचनाचा समारोप करते. याप्रकारे आपल्याकडे प्राचीन काव्याच्या व्याख्या आहेत.

रस या कसोटीचा विचार करत असताना क्षेमेंद्राने औचित्यविचाराला महत्त्वाचे स्थान दिले. रसाचा उत्कर्ष साधणारी शब्दालंकारांची उचित योजना म्हणजे औचित्य. आनंदवर्धनाचा ध्वनिसिद्धांत आपल्याकडे क्रांती घडवतो. मम्मटाच्या दोषरहित, गुणयुक्त, क्वचित स्फुट अलंकाररहित शब्दार्थ म्हणजे काव्य या म्हणण्याचा आजच्या कवितेशी जवळचा संबंध पोहचतो असे दिसते. आलंकारिक शब्दार्थानाच महत्त्व देणाऱ्या दृष्टीला स्फुट अलंकाररहित शब्दार्थ हे खटकले. काव्यामध्ये रसालंकार प्रकट किंवा अप्रकट स्वरूपात असू शकतात या म्हणण्यात कवितेचा नाद, तिच्यातील काव्यलय अधोरेखित होते. कवितेला तिच्या स्वतःच्या भाषेचे जे अवगुंठन असते त्यात तिचा अंतरीचा नाद गुंजत असतो. त्यालाच आशयाची लय प्राप्त होते.

कविता म्हणजे काय याचा विचार करत असताना आपण जसे प्राचीन भारतीय साहित्यशास्त्र काय म्हणतात ते पाहतो त्याचप्रमाणे पाश्चिमात्य साहित्यशास्त्रांचाही आपण विचार करतो.

'लयबद्ध विचार म्हणजे काव्य' असे कार्लार्ईल मानतो तर 'सौंदर्याची लयबद्ध निर्मिती म्हणजे काव्य' असे एडगर एलन पो चे म्हणणे आहे. 'काव्य ही कल्पना आणि भावना यांची भाषा होय', असे हॅझलीट म्हणतो. कवितेला

टी. ई. ह्यूम अंतःस्फूर्त उद्गाराचे मर्म असे म्हणतो आणि उत्कट भावनेचा उत्स्फूर्त आविष्कार म्हणजे काव्य ही वर्डस्वर्थची कवितेची व्याख्याही तेच सांगते.

कवितेकडे एक हळुवार साहित्यप्रकार म्हणून पाहण्याचा प्रघात मोठा होता. poem should not mean But he(आर्चीबॉल्ड मॅक्लीश) poem is as a flower is. It does not mean असे म्हटले जाऊ लागले होते. त्या अनुषंगाने मराठी आधुनिक कवितेच्या वाटचालीत कवितेचा आभास देणाऱ्या अनेक उडत्या, हलक्याफुलक्या रचनांचा प्रादुर्भाव झाला. पण भालचंद्र नेमाडे यांनी 'टीकास्वयंवर' या ग्रंथात कवितेविषयी जी भूमिका प्रस्तुत केली. ती विचारात घेता कविता म्हणजे काय? त्याचा उलगडा होईल. ते म्हणतात की, नुसत्या हळुवार किंवा मोहक ओळींना कविता म्हणता येत नाही. लयबद्ध शब्द म्हणजे कविता नव्हे. कवितेचे लयतत्त्व आपल्याला नीट समजले पाहिजे, इंग्रजीमध्ये उपलब्ध झालेल्या लयतत्त्वाचा संपूर्ण व सखोल अभ्यास करून बा. सी. मर्ढेकर लयतत्त्व उलगडून देतात, भालचंद्र नेमाडे यांनीही कवितेतील लयतत्त्व अगदी सरलपणे स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात की, शब्दांच्या अर्थाचा मनोमन प्रतीत होणारा ताल म्हणजे लय व असे ताल ज्या ओळींनी साधतात त्या ओळी लयबद्ध होत. अशा लयबद्ध ओळींच्याद्वारे जर एक संपूर्ण आकार उमटविला तर ती कविता होय.

प्रा. रा. श्री. जोग यांनीही शब्द इकडचे तिकडे आणि तिकडचे इकडे फेकून देण्याची कला म्हणजे कविता नव्हे असे म्हटले. तर काव्य ही एक अशी कला की तिचे शिल्प, चित्र, नर्तन, इत्यादी कलांबरोबर साधर्म्य असते. त्या सर्व कलांचे अस्तित्व त्यामधील सौंदर्यदर्शनावर अवलंबून असते. तर आता आपल्याला या सौंदर्य नावाच्या घटकाचा नीटपणे विचार करावा लागेल. ह. ना. आपटे यांनी कवितेचा विचार करताना त्यामधील नाद, अर्थ व ध्वनी हे घटक अधोरेखित केले. शब्द यथोचित असावेत. बाह्यांग आणि अंतरंग सुंदर अर्थयुक्त असणे कवितेत आवश्यक असे म्हटले. सुधीर रसाळ कवितेची व्याख्या करताना 'प्रतिमांची सेंद्रिय संघटना म्हणजे कविता' असे म्हणतात. वसंत आबाजी डहाके कवितेच्या रूपबंधाचा सविस्तर विचार करताना नादवती, अर्थवती, ध्वनीवती शब्दरचना म्हणजे कविता असे म्हणतात. गंगाधर पाटीलही कवितेच्या वेगळ्या भाषिक अंगाकडे लक्ष्य वेधतात, वसंत पाटणकर यांनी तिच्या ठायी आलेल्या आत्मभानाकडे (केशवसुत), परस्परसंबंधांकडे लक्ष्य वळविले. कविता एक साहित्यप्रकार म्हणून तिला भिडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. रा. ग. जाधव कवितेकडे आस्वादात्मक भूमिकेतून पाहतात. म. सु. पाटील कवितेकडे मिशेल रिफोटेरी यांच्या चिन्हमीमांसेच्या परिदृष्टीतून पाहतात.

या सर्व विवेचनातून कवितेचे घटक व स्वरूप - वैशिष्ट्ये लक्षात येतात.

१.६ कवितेचे प्रकार-

कवितेचे रचनेनुसार आणि आशयानुसार प्रकार पडत असतात. ढोबळ मानाने विधान करायचे झाले तर प्राचीन काव्यप्रकारातील पद या प्रकारात मोडणारे आरती, स्तोत्र, भूपाळी, गौळण व आख्यानकाव्याचे अन्य प्रकार हे प्रामुख्याने रचनाकेंद्री काव्यप्रकार होत, तर आधुनिक कविता ही प्रामुख्याने आशयकेंद्री आहे. केवळ सादरीकरण या उद्दिष्टाने येणारे सर्वच काव्यप्रकार हे अर्थातच रचनाकेंद्री प्रकार असतात. काळाच्या प्रवाहाबरोबर चालतानाकवितेने भोवतालच्या वास्तवाच्या दाबाखाली अधिकाधिक आपल्या अस्तित्वाची, अस्मितेची प्रतिक्रिया देताना आपला आकार प्राप्त केला त्यामधूनच आपण तिचे प्रकार अधोरेखित करतो.

प्राचीन मराठी वाङ्मयात रूढ असलेले पद्य प्रकार हे लोकपरंपरा (मौखिक) आणि शिष्ट (संस्कृत लिखित) परंपरा या दोन्ही प्रवाहांतून चालत आलेले दिसतात. शिष्ट परंपरेच्या सहवासातून संस्कृत काव्यातील अक्षरगणवृत्ते आणि मात्रावृत्ते मराठी काव्यातही प्रविष्ट झाली. त्याचप्रमाणे प्राकृत व लोकसाहित्याच्या संपर्कातूनही काही पदबंध मराठीत आले. महानुभाव आणि वारकरी या दोन संप्रदायांनी सुरुवातीच्या मराठी पद्यरचना प्रस्तुत केल्या आहेत. वारकरी संतांनी लोकसाहित्याची संगत ओवी, अभंग, इत्यादी रूपांत लिखित पातळीवर आणली.

प्राचीन काळात मराठीत कोणकोणते पदबंध अस्तित्वात होते हे आपल्याला मराठी आद्य गद्यग्रंथ 'लीळाचरित्र' व महानुभावांचे इतर चरित्र-वाङ्मय यामधून समजू शकते. त्यामधून नमन (मंगलाचरण, जती), धवळे, चौपदी, पदे, ओवी (अभंग), भारूड यांचे उल्लेख आढळतात. गुजराती आणि जैन कवींच्या संगतीने मराठीत फागडा हा पद्य प्रकारही रचला जात होता. चक्रधरांनी फागडा गाइला असा 'लीळाचरित्रात' उल्लेख आढळतो. तुकारामांनीही फागडा रचल्याची नोंद आहे.

जती: देवाचा वा मानवी राजाचा जयजयकार करणाऱ्या नमनाला जती असे म्हणत. महाराष्ट्र बिरुद गायनासाठी विख्यात होता. महानुभाव पंथ याला जती म्हणे, वारकरी यालाच नमने म्हणत. संगीतरत्नाकर ग्रंथात याचा मंगलाचार असा उल्लेख येतो, तर राजदरबार याला बिरुद-गायन असे संबोधतो,

धवळे : धवळे हा दक्षिणात्य लोक संस्कृतीतील मंगलचरण गायनाचा प्रकार. मराठीतही महदंबेच्या (११६४-१२३४) रूपात आपल्या समोर आहे. मराठी, कन्नड, तेलगु स्त्रिया हा छंद विवाहगीतांमधून जोपासत. लोकसंस्कृतीचे कृषी-परंपरेचे मूळ या छंदात जोपासलेले आहे. वैलाशी असणारा लोक श्रीचा संवाद त्यावाटे अक्षरबद्ध आहे. महदंबेच्या धवळ्यांची रचना चार पादांची असून प्रत्येक चार पादांच्या शेवटी जय जय श्री प्रभू गोविंदा असे पालुपद येते.

स्तोत्रे: हा संस्कृत मधील रचना प्रकार मराठीत आलेला आहे. मराठी स्तोत्र-महात्म्यपर रचना भक्तीभावमय आहेत. नरेंद्रापासून ते मोरोपंतापर्यंत स्तोत्रलेखन मोठ्या प्रमाणात झाले. कोणतेही स्तोत्र एखाद्या देवतेची स्तुति करणारे असते. देवाचे सामर्थ्य, त्याचा महिमा अनेकदा उदाहरणांसह सांगितलेला असतो, मराठीतील बहुतांश स्तोत्रे ओवीबद्ध असली तरी मारुतीचे रामदासकृत भीमरूपी स्तोत्र अनुष्टुभ वृत्तात आहे.

चौपदी: वास्तविक चौपदी हा छंद सिद्ध व नाथ वाङ्मयात रूढ होता. चक्रधरांनीही एक चौपदी गायली होती. आद्य चौपदी रचनाकार दामोदर पंडिताने ६० चौपद्या रचल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यापैकी ३५ मराठी तर बाकी हिंदीत आहेत. (गोरखबानी व नामदेवाच्या हिंदीशी साम्य)

ओवी : ओवी हा प्राचीन काळापासून चालत आलेला लोकपरंपरेतील स्त्री-हृदयाने जोपासलेला गेय प्रकार. प्राचीन काव्यात मोठ्या प्रमाणात हा छंद होता. लोककाव्यात ओवी रूढ आहे. तिच्या गेयतेच्या वैशिष्ट्यामुळेच प्राचीन कवींनी तो वापरला.

साधारणपणे ओवी चार चरणाची असते. पहिल्या तीन चरणांच्या शेवटी यमक जुळविलेले असते. चौथा चरण लहान असेल तर त्याला साडेतीन चरणाची ओवी असे म्हणतात, पसायदान हे याचे स्पष्ट उदाहरण होय.

अभंग : ओवीचे जुळे भावंड वाटावा असा हा काव्यछंद, ओवी आणि अभंग यांच्या सीमारेषा अगदी धूसर आहेत. संगीत हा घटक लक्षात घेतला तर ओवी व अभंग यामधील फरक लक्षात येतो. अभंग तालगेयता धारण करतो तर ओवी स्वर्ग्यरूप आपलेसे करते. ओवी तालापासून मुक्त झाली. अभंग तालबद्ध राहतो. एकाच प्राकृत तालगेय छंदातून (षट्पदी व अर्धचतुष्पदी) ओवी आणि अभंग विकसित झाले. ओवीप्रमाणेच अभंगाची रचनाही लवचीक असते. अभंग हे ओवीचेच तालगेय रूप असते

भारूड : भारूड म्हटल्याबरोबर एकनाथ पुढे येतात. प्रबोधनाचे कार्य मराठी संत सामाजिक समस्येच्या किती मुळाशी जाऊन साधू पाहतात त्याची कल्पना कीर्तन, भारूड-जोहार यांसारखे प्रकार पाहता स्पष्ट होते. भारूड हा लोकनाट्याचा एक प्रकार आहे. भारूडातून एकपात्री प्रयोग सादर होत असतो. मध्यवर्ती पात्र सोंग वठवत असते, गीत आणि अभिनय या माध्यमातून आध्यात्मिक संदेश पोहोचवला जात असतो. भारूडाचाच दुसरा प्रकार जोहार, जोहारामध्ये जातिभेद व कर्मठपणाचा उपहास असतो. गोंधळ्यांचे आख्यान देवीमाहात्म्य सांगते पण भराडीच्या भारूडाला-आख्यानाला विषयाचे बंधन नसते. भारूड हे रूपक या कक्षेत बसते. वारकरी संप्रदायात हा प्रकार उपदेशपर रूपके या सदरात मोडतो. हा रचनाप्रकार दृश्य-काव्यात्मक प्रकार असतो.

पोवाडा व लावणी : मराठ्यांच्या इतिहासाची काव्यमय पर्वणी म्हणजे पोवाडा. शाहीर अज्ञानदास (अगीनदास) ज्याने सर्वांत जुना पोवाडा अफजलखानाचा वध गायिला त्याने आपण 'कडाका' गाईला असे म्हटले. छंद, कटाव, कटिबंध अशी विविध नावे त्यासाठी आढळतात.

शाहिरी कवितेत पोवाडा, लावणी यांबरोबर कटाव अथवा कटिबंध, फटका, भेदिक सवाल-जवाब, इत्यादी काव्यप्रकार आहेत. या अंतर्गत दीर्घ कविता प्रस्तुत झाल्या.

भेदिक सवाल : जबाब किंवा झगडा हा काव्यप्रकार तमासगीरांच्या फडात रंगतो, यांत संघर्ष असतो. नाट्य असते. रचना मुक्त असते. भाषा काहीशी सांकेतिक असते, काही ठोकताळे असतात. भेदिक फड आणि तमाशा यांचे जवळचे नाते असते. यालाच कलगी-तुरा असे म्हणतात. सवालाची लावणी ऐकणाऱ्याला सतर्क बनविते. गण, गौळण, भेदिक रचना, लावण्या, वग या सर्व प्रकारांमध्ये आख्यानात्मक कथात्मकता, कथनात्मकता, नाट्यात्मता हे विशेष संगीत, अभिनय, नृत्य या कलाप्रकारांसह प्रभावी झालेले असतात.

महाकाव्य मध्ययुगीन आणि आधुनिक मराठीत महाकाव्यरचना आहेत. महाकाव्य हा काव्याचा प्रकार असला तरी मुख्यतः हा कथनात्मक प्रकार आहे. आशयाची व्यापकता आणि विशालता हे महाकाव्याचे वैशिष्ट्य आहे. रामायण-महाभारत ही आर्ष महाकाव्ये आहेत तर कालिदास, भास, भारवी यांची महाकाव्ये विदग्ध आहेत. मध्ययुगीन मराठीत भास्करभट्ट, नरेंद्र या महानुभाव कवींनी शिशुपालवध व रुक्मिणीस्वयंवर ही महाकाव्ये लिहिलेली आहेत, आधुनिक मराठीत म. मो. कुंटे यांच्या 'राजा शिवाजी' या महाकाव्याप्रमाणे गणेशशास्त्री लेले, वा. वा. खरे, वि. वा. भिडे यांनी महाकाव्यरचना केलेल्या आहेत.

खंडकाव्य : विश्वनाथाने खंडकाव्य म्हणजे महाकाव्याचे अनुकरण करणारा पण आवाका कमी असणारा प्रकार असतो असे म्हटलेले आहे. संपूर्ण जीवनाचे किंवा किंवा एका युगाचे चित्रण करण्याऐवजी त्याच्या एका खंडाचे चित्रण खंडकाव्यात येते. खंडकाव्यात नाट्यतत्व अधिक असते. आख्यान कवितेहून खंडकाव्य वेगळे असते.

मराठीत रविकिरण मंडळाच्या काळात यशवंत, गिरीश यांनी खंडकाव्ये लिहिलेली आहेत.

दशपदी : आधुनिक काळात दशपदी हा रचनाप्रकार कवी अनिल यांच्या प्रतिभेने मराठी कवितेला प्रस्तुत केला. गझलेपेक्षा दशपदी कशी वेगळी आहे हेही त्यांनी स्पष्ट केले. दोन दोन ओळींचे एक पद अशा दहा पदांची एक कविता म्हणून दशपदी असे नाव दिलेले दिसते. एका ओळीत साधारणपणे आठ-दहा शब्द असतात, दोन ओळींच्या शेवटी यमक बहुधा असते.

मुक्तछंद : आधुनिक काळात जुन्या कवितेने कलाटणी घेतली. त्यातून मुक्तछंद हा काव्याचा नवा प्रकार अस्तित्वात आला आहे. स्वात्मनीच्या काळात कवितेसंदर्भात काय बदल झाले ? एक म्हणजे शैलीगत आविष्कार आता म्हणजेच मुक्त-छंद आला. आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी सर्व प्रथम काव्याच्या पारंपरिक चौकटीतून मुक्त झाल्याशिवाय ते शक्य नव्हते. या विचार व्यक्त करण्याच्या गरजेतून कवितेचा छंद मुक्तछंद झाला. मुक्तछंद हा सामान्यतः गद्यसदृश्यच असतो.

१.७ आशयानुसार कवितेचे प्रकार -

प्राचीन कवितेला श्रुतिगम्यता महत्त्वाची वाटत होती. पण नव्या कवितेत कथनाच्या ठिकाणी भाववणे, जाणवणे ही कृती अग्रेसर झाली. त्या दृष्टीतून कवितेने आपले तंत्र विकसित केले.

भावगीत : सगळी आधुनिक कविताच भावगीतात्मक असली तरी भावगीत हा एक स्वतंत्र प्रकार म्हणून मराठीत रूढ झालेला आहे. एकेकाळी मराठीत हा प्रकार तर फारच लोकप्रिय होता. भावना व्यक्त करणारी कविता चालीवर गाविली तर ती भावगीत होते. गायनानुकूलता हे ज्या कवितेचे वैशिष्ट्य ते भावगीत.

नाट्यगीत: नाट्यगीत हे संवादात्मक असते. संवाद दोन किंवा अधिक व्यक्तींमधला असू शकतो. व्यक्तींच्या संवादांमुळे कविता नाट्यात्मक बनते. 'तुझ्या गळा माझ्या गळा मोत्याच्या माळा' ही भा. रा. तांचे यांची कविता नाट्यगीत आहे.

सुनीत: इंग्रजीतील शेक्सपियर मिल्टन आणि वर्डस्वर्थ यांच्या रचनाप्रकारावरून मराठीत सुनीत हा कवितेचा प्रकार रूढ झाला. अर्थात, याचे श्रेय मराठी आधुनिक कवितेचे जनक कवी केशवसुत यांना जाते. बारा अथवा चौदा ओळींची एक संपूर्ण कविता पाहणे हे मराठी काव्यरसिकांना सवयीचे नव्हते. प्रारंभी सुनीताचा स्वीकार करणे अवघड गेले असले तरीही केशवसुतांच्या योगदानामुळे हा प्रकार मोठ्या प्रमाणात अनुकरणीय ठरला. सुनीत हा कविताप्रकार आशयानुसारी असला तरी तो ध्वनीप्रधान प्रकार आहे. सुनीतात योग्य प्रकारे गंभीर जीवनानुभव विशिष्ट वृत्तबंधातून प्रामुख्याने शार्दूलविक्रिडित वृत्तातून मांडले जाते. यमकाचे उपयोजन हुये प्राधान्याने होत असते.

गझल: गझल अरबी फारसीतून आणि उर्दूतून मराठीत आलेला पद्यरचनेचा प्रकार आहे. माधव ज्यूलियन यांनी मराठी भाषा-संस्कृतीला तिचा अधिक परिचय करून दिलेला असला तरी त्यापूर्वीही रसने न राघवाच्या थोडी यशात गोडी किंवा आनंदकंद ऐसा हा हिंददेश माझा या गझलसदृश रचना मराठीत दिसतात. गझल हा प्रामुख्याने प्रेमकवितेचा प्रकार आहे.

हायकू: हायकू हा आपल्याकडे आलेला जपानी मुक्त काव्य-प्रकार आहे. हा आशयप्रधान तसाच रचनाप्रधानही

प्रकार आहे. सर्वात लघुतम काव्यप्रकार म्हणून हायकूने जागतिक काव्यात आपले स्थान मिळवले. सतरा वर्णांच्या तीन ओळी असतात. पहिली ओळ पाच वर्णांची, दुसरी सात वर्णांची आणि तिसरी ओळ पुन्हा पाच वर्णांची असते. हा छंद असा अत्यंत संक्षिप्त दिसतो पण त्यामध्ये कथा सामावलेली असते) एखादे फार सुंदर चित्र त्यामध्ये रेखाटलेले असते. अर्थ-प्रक्रिया वाचकावर सोपविलेली असते.

विडंबन कविता : मराठीमध्ये प्र. के. अत्रे यांची 'झेंडूची फुले' मधील कविता हा एक स्वतंत्र असा प्रकार म्हणावा लागेल. इतक्या समर्थ विडंबन कविता मराठीत अन्य कोणी लिहू शकले नाही पण अत्रेनी चांगली विडंबन कविता लिहिली. रविकिरण मंडळाच्या कवितेत येऊ लागलेल्या तांत्रिकता व कृत्रिमता यांचा उपहास करण्याच्या हेतूने अत्रे यांची विडंबन कविता असली तरी त्यांच्या विडंबन कविता तत्कालीन, केवळ स्वकेंद्रित्व जागवू पाहणा-या प्रवृत्तीचा उपहासात्मक प्रत्यय सामर्थ्याने आहे.

याशिवाय आधुनिक मराठीत उद्देशिका (oder), विलापिका, चिंतनिका, जानपद कविता असे (Pastoral Poetry) काही काव्यप्रकार हाताळले गेले पण आज हे प्रकार कालबाह्य झाले आहेत.

१.८ कवितेचे आकलन-

कवितेच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना कवितेचे घटक आपण अभ्यासले. त्या सर्व घटकांचा विचार कवितेच्या आकलनामध्ये केला जातो. कवितेच्या आकलन ही एक दीर्घ प्रक्रिया आहे. ती जितकी शास्त्रीय आहे तितकीच ती भावनिक देखील आहे. कारण कवितेमध्ये तिच्या तंत्राइतकेच कवितेतून व्यक्त होणाऱ्या भावनांना महत्त्व असते. कवितेचे वाचन करताना विशिष्ट भाव वृत्ती जागा झाल्या की आपोआप कवितेच्या आकलन शक्य होते. यासाठी काही वेळा कवितेच्या शब्दांवर लक्ष केंद्रित होते तर काही वेळा नाद प्रतिमा लय या गोष्टी कवितेच्या आकलनात भर टाकतात. म. सु. पाटील म्हणतात त्याप्रमाणे, आकलन ही केवळ बौद्धिक प्रक्रिया नाही तिचेही स्वरूप काही असेल तर अपूर्व असते ते यामुळेच. ते म्हणतात त्याप्रमाणे, आस्वाद आणि समीक्षा यांच्या मधल्या पातळीवरून चालणारी ती प्रक्रिया आहे असे वाटते

मराठी कवितेचे आकलन म्हणजे तिच्यातील विविध घटकांचा आणि अर्थाचा विचार करणे. यामध्ये कवितेतील भाषा, शैली, विषय, आणि भावना, लय, प्रतिमा व प्रतीके यांसारख्या घटकांचा समावेश होतो.

कवितेचा आशय व विषय कवितेतील अंतःस्फूर्त भावनांची अभिव्यक्ती ठरवत असते. ही अभिव्यक्ती कधीचा चिंतन व मननातून होत असते. या चिंतन मननामध्ये त्याच्या विचार व भावनांच्या वृत्ती व प्रवृत्ती, संस्कार, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती या सर्वांचा समावेश असतो. या सर्वांचा समावेश निर्मिती प्रेरणेमध्ये असतो. ही निर्मिती प्रेरणा जाणीव व नेणीव यांचा सर्वसमावेशक समतोल साधत असते. तीच या सर्वांच्या अभिव्यक्तीस कारण ठरते. ही प्रेरणा एक ऊर्जा असते; जी सर्जनशील असते. या निर्मिती प्रेरणेच्या आधारावरच कवी परंपरेचे मोडतोड करत असतो. भाषा अधिक सर्जक बनवतो. कवितेच्या विषय व तंत्रामध्ये बदल घडवून आणत असतो. निर्मिती प्रेरणेचे हे स्वरूप कवितेच्या आकलनामध्ये समाविष्ट करून घेणे गरजेचे असते. या सर्वातून कविता एक आकार व अर्थ धारण करते, त्याचे आकलन हेच कवितेचे आकलन असते. कवितेची अभिव्यक्ती जन्मताच एक शैली धारण करते. ही शैली अनेक गोष्टींच्या आधारे विशिष्ट अर्थाची निर्मिती करत असते. कवितेतील अर्थाचे आकलन म्हणजेच

कवीच्या अनुभवविश्व, विचारव्यूह, संवेदनशीलता, भावना, प्रतिमा प्रतिकांचे संयोजन व त्यातील नाद, लयीचे आकलन असते. येथे पु.शि.रेगे यांच्या एका कवितेचे उदाहरण घेता येईल.

पुष्कळ अंग तुझं, पुष्कळ पुष्कळ मन;
पुष्कळांतली पुष्कळ तू
पुष्कळ पुष्कळ माझ्यासाठी.

या कवितेमध्ये 'पुष्कळ' या शब्दाची दुरुक्ती लयीमध्ये अर्थपूर्ण सहभाग नोंदवते. या ओळींचे वाचन कवितेला एक नादाचा रूपबंध प्राप्त करून देते. या ओळींच्या वाचनात श्रुतीगम्य लय आहे. त्यातून 'पुष्कळ' या शब्दाचा छंद लक्षात येतो. 'पुष्कळ' या शब्दातील आंतरिक लय या कवितेचा आकृतिबंध आहे. 'पुष्कळ' शब्दाच्या पुन्हा पुन्हा येण्याने पुष्कळ ही एक प्रतिमा बनते. जी कवितेला अर्थ प्राप्त करून देते. पुष्कळ या शब्दातील अर्थाधिक्य कवितेतील प्रतिमेला उदात्तेपर्यंत नेते.

येशिल तेव्हा जपून ये तूं,
ठिसूळ माझ्या पहा बरगड्या;
आलिंगन तूं देतां मजला कडकडुनी,
ह्या पिचतिल निधड्या.

परंपरेमध्ये प्रेम या संकल्पनेला ऊर्जात्मक व भरीव अर्थ आहे. मर्देंकरांनी या ओळींमधून पारंपारिक अर्थाची मोडतोड केली आहे. यातून निर्माण होणारा अर्थ हा वर्तमानातील बोथट झाल्या संवेदनशीलतेला अधिक अर्थपूर्ण करणारा आहे. आशय अधिक प्रभावीपणे पोहोचविण्यासाठी अशा प्रकारची मोडतोड गरजेची असते. यामागे मर्देंकरांचा एक विचारव्यूह आहे. हा विचारव्यूह व तिची भूमिका समजून घेतल्याशिवाय या ओळींचे आकलन होणे अशक्य आहे. कवी व आस्वादक यांच्यातील विचार, भावना, अनुभव यांच्यातील अंतर आकलनात अडचण निर्माण करू शकते. अनेकदा मर्देंकरांची कविता दुर्बोध वाटते ती यामुळेच.

देणाऱ्याने देत जावे घेणाऱ्याने घेत जावे
घेता घेता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावेत..... विं.दा. करंदीकर

या ओळींमध्ये अर्थाचे दोन पदर आहेत. या ओळींचे आकलन करून घेताना महातफ या शब्दाचा व्यंजनेने येणारा व्यंगार्थ लक्षात घ्यावा लागतो. हात म्हणजे हाताचा गुणधर्म म्हणजेच दान करण्याची वृत्ती, उदारता हा अर्थ येथे अपेक्षित आहे. या अर्थाच्या आकलना अभावी कवितेच्या आकलनामध्ये दोष निर्माण होऊ शकतो. म्हणूनच भाषेचे ज्ञान हे देखील आपल्याला मध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावते. विशेषतः १९६० नंतरच्या कविता समजून घेण्यासाठी भाषेचे अनेक अंगानी ज्ञान असणे, तिचे सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ माहीत असणे गरजेचे बनते.

कवितेच्या आकलनामध्ये हे समजून घ्यावे लागते. या प्रतिमांच्या अर्थांमधील आंतरिक लय आशयाला आकर्षक व प्रभावी बनविते.

युगामागुनी चालली रे युगे ही
करावी किती भास्करा वंचना

किती काळ कक्षेत धावू तुझ्या मी

कितीदा करू प्रीतिची याचना ! (कुसुमाग्रज)

या ओळींमध्ये कविता स्वतःचा रूपबंध घेऊन आलेली आहे. तो रूपकात्मक व छंदात्मक आहे. यातील कल्पनाविश्व कवितेला एका वैश्विक अर्थापर्यंत नेऊन पोहोचवते. या रूपबंधाने कवितेला लय प्रदान केलेली आहे. ही लय कवितेतील पृथ्वी व सूर्य यांच्यातील प्रेमाच्या आशयाला देखील अर्थपूर्ण बनवते.

‘त्यांची सनातन दया फॉकलंड रोडच्या भडव्याहून उंच नाही

खरंच त्यांनी आपल्यासाठी आभाळात मांडव घातला नाही

बोलून चालून ते सामंतशाहा, त्यांनी तिजोरीत लॉक केलेला प्रकाश

लादलेल्या पडीबाज आयुष्यात फुटपाथ देखील आपली नाही

नामदेव ढसाळ यांचे अनुभवविश्व हे शोषित, दलित सर्वहारा वर्गाचे वास्तव चित्रत करणारे आहे. हे अनुभव विश्व त्यांच्या कवितांचा अर्थ लावताना लक्षात घ्यावे लागते. कवीचे अनुभवविश्व हे समकालाला सामावून घेणारे असते. तर आस्वादकाचे अनुभवविश्व जर पारंपारिक मनोवृत्तीत अडकलेले असेल तर आकलनात मर्यादा येणे स्वाभाविक असते. येथे परंपरा आणि वास्तव, भांडवलशाही आणि कामगार वर्ग यांच्यातील वास्तवाचे चित्र तिजोरीत लॉक केलेला प्रकाश या प्रतिमेतून व्यक्त होते. वर्षानुवर्ष उच्चवर्णीयांकडून दलित वर्गावर अन्याय होत आलेला आहे. मुंबईसारख्या शहरामध्ये देखील शोषितांची संख्या जास्त आहे. नामदेव ढसाळांनी समर्पक प्रतिमा वापरून त्यांचा जीवन संघर्ष व्यक्त केलेला आहे. कवीच्या विचार प्रक्रियेमध्ये प्रतिमांचे संयोजन कसे होते हे येथे लक्षात येते. या ओळी गद्यात्मक असल्या तरी यातील अर्थ ओळींना आंतरिक लय पुरवतो. ती लय आस्वादकाला आनंद देण्यासाठी त्या अनुभवविश्वाशी तादात्म्य व्हावे लागते.

ऐलतटावर पैलतटावर हिरवाळी घेऊन

निळासावळा झरा वाहतो बेटाबेटातून.

चार घरांचे गाव चिमुकले पैलटेकडीकडे

शेतमळ्यांची दाट लागली हिरवी गरदी पुढे.

बालकवी हे अतिशय संवेदनशील अशा वृत्तीची कविता लिहिणारे कवी आहेत. बालकवींचे भावविश्व निसर्ग प्रतिमा, त्यातील मृदुता व उदात्तता या अंगाने साकारते. या ओळींमध्ये एका झऱ्याचे व गावाचे लयबद्ध चित्रात्मक वर्णन आलेले आहे. या ओळींमधील परस्पर संवादातून या कवितेचे नादमय वाचन शक्य होते. त्यामध्ये यमक, अनुप्रास, अर्थाची व शब्दांची आंदोलने यांचा सहभाग आहे. यातील शब्दांची अल्पाक्षरी मांडणी प्रतिमांचे वर्णनात्मक जग उभे करते. अशा प्रकारची चित्रात्मक मांडणी कवितेला एका विशिष्ट क्रमाने अर्थापर्यंत पोहोचविते. या ओळींचे वाचन देखील अर्थांमध्ये भर घालते. कवितेचा नादरूप रूपबंध कवितेच्या भावविश्वामध्ये समाविष्ट होऊन व्यक्त होत असतो. वाचकाला याचे आकलन होण्यासाठी कवीच्या संवेदनाविश्वाशी एकरूप होऊन जावे लागते.

कवितेच्या आकलनामध्ये या सर्व गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. कविता ही अल्पाक्षरी असल्याने तिच्यात सामावणारा अर्थ हा व्यापक असतो. त्यामुळेच तिच्या आकलनात अनेक अर्थ समाविष्ट होतात. कवितेचा एक

अर्थ शब्दात्मक असतो तर दुसरा अर्थ हा अर्थात्मक असतो. कवितेच्या अर्थात्मक अंगामध्ये तिचा अर्थ, आशय, आशय सूत्र, अनुभव, अनुभव विश्व, भावना, भावविश्व, विचार, दृष्टिकोन, तत्त्वज्ञान यांचा समावेश होतो. हा अर्थ कवितेच्या दृश्य शब्दातील अर्थापेक्षा वेगळा असतो. कवितेतील शब्दांची व ओळींची मांडणी देखील कवितेच्या अर्थांमध्ये भर घालत असते. अर्थाधिक्य हे तिचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळेच वेगवेगळ्या अंगांनी कवितेच्या अर्थाचे आकलन शक्य असते. या शक्यता कवितेच्या आशयाला अधिक अर्थपूर्ण बनवतात. तुकारामांचे अभंग, ज्ञानेश्वरीतील ओव्या यासारख्या रचना यासाठीचे उत्तम उदाहरण आहे. एकनाथांची भारुडं आजच्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीवर उपहासात्मक भाष्य करण्यास उपयोगी ठरतात. काही वेळा तंत्राच्या अंगाने कविता वेगळा अर्थ देते तर काही वेळा कल्पना व भावना यांच्या पातळीवरचा कवितेचा अर्थ वेगळा असतो. म्हणूनच आकलन करताना फार सावध राहावे लागते. केवळ बुद्धीचा वापर करून आकलन करता येत नाही तर त्यासाठी रसिक दृष्टी व कल्पकता यांचा सावधपणे उपयोग करून घ्यावा लागतो. रसिकतेसाठी आस्वाद अवश्यक असतो तर आकलनासाठी रसिकतेबरोबरच काव्याविषयीची बहुश्रुतता आवश्यक असते. ती सरावाने साध्य करावी लागते. या बहुश्रुत रसिकतेने कवितेचे एक एक पद उलगडून पाहताना कविता आकळत जाते. यासाठी चिकाटीची देखील तितकीच गरज असते. कविता कठीण आहे म्हणून तिला नकार देणे चुकीचे ठरते.

१.९ कवितेचे मूल्यमापन -

कवितेचे मूल्यमापन म्हणजे तिच्यातील कलात्मकता, भावना, विचार, आणि भाषा यांवर आधारित तिची गुणवत्ता ठरवणे. कवितेचे मूल्यमापन करताना अनेक घटक विचारात घेतले जातात, जसे की लय, यमक, भाषाशैली, आणि कवितेतून व्यक्त होणारे भाव.

कवितेतून व्यक्त होणारा अर्थ कवितेच्या मूल्यमापनामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावतो. तात्पुरता व तात्कालीक अर्थ कवितेला तिच्या प्रतिष्ठेपासून व उदात्तेपासून दूर नेतो. श्रेष्ठ दर्जाच्या कवितेतील अर्थ हा वैश्विक जाणिवांना स्पर्श करणारा असतो. साहित्यातून मानवी मूल्यांची जपणूक व मानवाची प्रतिष्ठा यांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. कवितेने देखील अशा स्वरूपाच्या आशयाची मांडणी करणे अपेक्षित असते. वैश्विक मूल्यांचे भान देणारी कविता ही श्रेष्ठ दर्जाची मानली जाते. या वैश्विकतेमध्ये सृष्टी, मानव व त्याचा भवताल, त्यांचे परस्परांतील संबंध समाविष्ट आहे. अशी कविता चिरकाल मानवी जगण्याला सहाय्यभूत असते. व्यवहार व भावना यांचा समतोल साधणारी असते अशा कवितेकडे मानवाच्या संघर्षात्मक परिस्थितीत उपचारात्मक ताकद म्हणून पाहिले जाते. अशी कविता पक्षपाती नसते. जात, धर्म, वर्ग, लिंग अशा भेदभावाला ते दूर ठेवणारी असते. तिच्यातील सर्वसमावेशक सहिष्णुता तिला उदात्त बनवते. अशा कवितेतील कल्पनाशक्ती देखील वास्तवाच्या पायावर आधारलेली असते. त्यातून कवितेला एक अर्थ सांगायचा असतो. कविता ही विचार व भावना यांचा कलात्मक वापर करून एक सर्जक कृती बनलेली असते. अशी कृती ही उच्च दर्जाची असते. मानवी जीवन व्यापून असणारे वास्तव कवितेचा विषय बनते तेव्हा अशी कविता हे श्रेष्ठ दर्जाचे असते. मानव, सृष्टी, भवताल, सृष्टी, त्यांच्यातील परस्पर सहसंबंध व वास्तवातील घडामोडी या सर्वांतील मानवी जीवन या सर्वच गोष्टी कवितेचा विषय बनतात. या सर्व घटकांची कलात्मक मांडणी कवितेला आशय पुरवते. या मांडणीचे स्वरूप देखील कवितेच्या मूल्यमापनामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावते. कलात्मकतेमध्ये कवितेची शैली, लय, प्रतिमा, प्रतीके, रूपके या सर्वांचा विशिष्ट सहसंबंध

कवितेला घट्ट आकार देतो. ओळींची यमकबद्ध रचना ही कवितेला नादमधुर अथवा आकर्षक बनवू शकते. परंतु ती कवितेच्या अर्थांमध्ये भर टाकेलच असे नसते. अशावेळी कवितेच्या मूल्यमापनामध्ये या घटकांचा आणि आशयातील अर्थांचा सहसंबंध लक्षात घ्यावा लागतो. कवितेची शैली ही तिची व कवीची ओळख असते.

१.१० समकालीन कविता-

समकालीन हा शब्द सहज वापरला जात असला तरी समकालीनता ही एक संकल्पना आहे. सर्व प्रकारच्या समकालीनतेकडे या दृष्टीनेच पाहायला हवे. समकालीनता ही प्रामुख्याने काळाशी संबंधित आहे. त्यामध्ये प्रत्यक्ष काळात जगतानाचा विचार मूल्य, संवेदना, निष्ठा, भौतिकता, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती या सर्वांचा समावेश होतो. या सर्वांच्या वेगवेगळ्या संदर्भातून समकालीनता घडत जाते. समकालीनतेला एक दिशा मिळते. ही दिशा मानवी जगण्याची असते. त्यातून काळाचे संदर्भ घडत जातात. समकालीनतेचे हे सर्व संदर्भ साहित्यामध्ये त्या त्या काळात दृश्य होत असतात. समकालाचे आकलन करून घेण्यासाठी सभोवारची परिस्थिती सजग राहून अनुभवावी लागते. समकालीनता ही दैनंदिन जगण्याशी प्रामाणिक असते. ही पारदर्शकता साहित्यात कितपत उतरली आहे यावरच साहित्याचे मूल्यमापन होत असते. पूर्वपरंपरा त्यासाठी आधारभूत मानावी लागते. मराठी कवितेच्या पूर्वपरंपरेमध्ये काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर ही समकालीनता कवितांमधून दृश्य होताना दिसते.

मराठी कवितेला आठशे वर्षांची परंपरा आहे. या परंपरेची प्रेरणा धार्मिक, आध्यात्मिक आहे. या प्रेरणेतून मराठीमध्ये विपुल काव्यलेखन झाले. त्यामध्ये संतकाव्य, पंडिती काव्य, शाहिरी काव्य अशा काव्यांच्या धारा निर्माण झाल्या. मराठी कवितेला अनेक संत, पंडित व शाहिरांनी आपले भरीव योगदान दिले. त्यामध्ये अभंग, आरत्या, स्पुष्ट काव्य, आयान काव्य, श्लोक इ. अशी विपुल रचना झाली. पारमार्थिक बोध, रंजनपरता, समाजप्रबोधन या उद्देशाने काव्यरचना केली गेली. आध्यात्मिक काव्याची प्रेरणा इहवादाकडे झुकू लागली. हा बदल लक्ष वेधून घेणारा होता. नंतर इंग्रजी राजवटीने मराठी समाजामध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणला. इंग्रजांनी मराठी समाजाला पाश्चात्य संस्कृतीची ओळख करून दिली. इंग्रजांचे शासन भारतीयांवर असल्याने या संस्कृतीला रुजायला व मराठी मनावर राज्य करायला फार सायास पडले नाहीत. भारतीय समाजात घडणारे बदल हे पाश्चात्य समाजात घडणाऱ्या बदलांचे पडसाद होते असेही म्हणावयास हरकत नाही. औद्योगिक काळातील समग्र बदलांनी ढवळून निघणारा समाज व मनाच्या प्रवृत्ती याने साहित्य व कलेवर परिणाम घडवून आणला. मराठी साहित्यात या सर्व बदलास आधुनिकता व आधुनिकतावाद अशा संकल्पना दिल्या गेल्या आहेत. परंतु त्यानंतरही जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या काळात मानवी वृत्तीबदल घडून आला त्यास उत्तरआधुनिकता म्हणून संबोधले गेले. ही संकल्पना प्रामुख्याने पाश्चात्य देशात उदयास आली. परंतु जागतिकीकरणात जग जवळ आले. बहुसांस्कृतिकता व अनेकता जगभर निर्माण झाली. त्याचा परिणाम भारतातही झाला. तेव्हा पाश्चात्य संकल्पनेचे पडसाद भारतीय समाजात दिसणे स्वाभाविक होते या संकल्पनेचे विशेष भारतीय संस्कृती व भारतीय मनाला दिसू लागले. त्याचे मराठी कवितेतील स्वरूप उत्तर आधुनिक कवितेची संकल्पना समजून घेताना अभ्यासावे लागते.

१.११समकालीन कवितेचे स्वरूप-

आधुनिक कवितेने अभिजाततेमध्ये रमणाऱ्या कवितेचा तोंडावळा बदलला. हा तत्कालिन सामाजिक, सांस्कृतिक राजकीय आर्थिक परिस्थितीतील बदलाचा परिणाम होता. औद्योगिक बदलाने मानवी जग व मन बदलून टाकले त्याचा हा परिणाम होता. मानवाच्या आस्थेची ठिकाणं बदलून मानवा मानवातील सहसंबंधांचे स्वरूप बदलले. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत पर्यावरणाची हानी झाली. निसर्गाशी व मानवाशी जोडलेल्या नात्याची नाळ तुटून मानवी संवेदनशीलता अधिकाधिक बोथट होत जाण्याचा हा काळ होता. औद्योगिक काळाने मानवाला नवनव्या वस्तूंची ओळख करून दिली, वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. वाढत्या उपलब्धतेने मानवाच्या अपेक्षा व स्वप्नांना बळ दिले. वैज्ञानिक प्रगतीने मानवी आयुष्य अधिक सुखी व सुलभ झाले. परंतु परिणामतः माणूस व निसर्गातील जीवंततेची जागा वस्तूंनी घेतली. वस्तूंनी मानवावर अधिराज्य गाजवायला सुरुवात केले आणि मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न प्रखरपणे समोर उभा राहिला. १९६० नंतरची कविता प्रामुख्याने हे प्रश्न घेऊन येते. ही कविता मानवी अस्तित्वावरील नव्या जगाचे अधिराज्य सहन करू शकत नाही. त्याविषयी ती उपरोध व उपहास व्यक्त करते. विभिन्न संस्कृती संपर्काने गोंधळलेला व धास्तावलेला मानव मानवी संस्कृतीच्या मुळांशी आपली नाळ जोडू पाहतो. त्यामुळेच या कवितेला वैश्विक भान आहे. मानवी अस्तित्व धोक्यात आणणाऱ्या काळातून सुटका करून घेण्याची वाट तिला सापडत नाही. बदलाच्या प्रत्येक टप्प्यावर साहित्य एक ताण अनुभवते. असा ताण या कवितेवरही होता. समता, बंधुभाव व व्यक्तिस्वातंत्र्य या नव्या मूल्यांनी जुने आचार विचारांचे ढाचे बदलले. केशवसुतांनी देखील या मूल्यांचा स्वीकार केल्याने त्यांना विरोध झाला. प्रत्येक टप्प्यावरील आधुनिकतेला मूल्यव्यवस्थेतील बदलाचा ताण सहन करावा लागतो. या काळात भौतिक पातळीवरील बदल व मूल्यात्मक पातळीवरील बदल हे द्वंद्व होते १९४५ नंतरच्या काळात मानवमुक्तीतील हे बदल स्वीकारणाऱ्या कवींच्या कविता आरोपाच्या केंद्रस्थानी होत्या. परंतु हे बदल अपरिहार्य असल्याचे नंतरच्या काळाने सिद्ध केले. यामध्ये मर्ढेकर, करंदीकर, पु. शि. रेगे, दिलीप चित्रे, नामदेव ढसाळ, अरुण कोलटकर या कवींचा समावेश होतो. आधुनिकतेचं नवं रूप यांच्या कवितांमधून दिसतं.

१.१२ उत्तर आधुनिकतेचा काळ व वैशिष्ट्ये-

जागतिकीकरणाने आधुनिक काळातील अनेक ताण सैल केले. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विस्फोटाने अनेक संधी उपलब्ध केल्या. या संधी आर्थिक आहेत तशाच मुक्त मानसिकतेच्या देखील आहेत. त्यामुळे असंतोष या काळात दिसत नाही. उपभोक्ता असण्याला अधिक महत्त्व देणारा हा काळ जुन्या मूल्यांना सहज तिलांजली देतो. त्यागाला महत्त्व उरत नाही. सत्य सापेक्ष बनते. मानवी मूल्यांबरोबरच संस्कृतीमध्येही खळखळ निर्माण झाली. मानवी जगण्यावरच नव्हे तर संबंध जगावर मिडियाची सत्ता आहे. तितकेच आकर्षणाचे, मोहाचे जंजाळ आहे. या काळाची मानसिकता गोंधळलेली, संभ्रमित, तुटलेली आहे. या सर्वांचं केंद्रस्थान महानगर असल्याने या कवितेमध्ये महानगराची वैशिष्ट्ये सामावलेली आहेत. अशी कविता १९९० नंतरच लिहिली गेली.

जागतिकीकरणाने सारे विश्व ढवळून काढले. मानवी जीवनात आमूलाग्र बदल घडून आला. सामाजिक व आर्थिक स्तरावर झालेल्या या बदलाने साहित्यावरही परिणाम घडून आला साहित्यातील हा बदल साधारणतः

१९९० नंतर जाणवतो या काळात काव्यलेखन करणाऱ्या कवींमध्ये प्रामुख्याने श्रीधर तिळवे, सचीन केतकर, हेमंत दिवटे, संजीव खांडेकर, मंगेश नारायणराव काळे, सलील वाघ, दिनकर मनवर, मन्या जोशी या कवींची कविता उत्तर आधुनिकतेचे वैशिष्ट्ये सामावलेली आहे. हे कवी मुख्यतः महानगरीय म्हणून ओळखले जातात. यासोबतच वर्जेश सोलंकी, संतोष पवार, अभय दाणी, ऐश्वर्य पाटेकर, गोविंद काजरेकर, श्रीकांत देशमुख, अजित अभंग, महेंद्र भवरे, दा. गो. काळे, रवींद्र दामोदर लाखे, मनोज पाठक, राहुल पुंगलिया, राजू देसले, आशुतोष पोतदार, तेजस मोडक यासारखे इतर अनेक कवी काव्यलेखन करत आहेत. ही कविता जागतिकीकरणान्या जवळ आहे. यांच्या कवितेमध्ये उत्तर आधुनिक संवेदनशीलता वेगवेगळ्या पद्धतीने दृश्य होते. त्यामुळे ही कविता उत्तर आधुनिकतेची काही वैशिष्ट्ये सामावून आहे.

१.१३ समारोप -

कविता हा साहित्यप्रकार अन्य सर्व साहित्यप्रकारांना जोडून आहे. कवितेचे गुणविशेष अन्य साहित्य प्रकारांमध्ये थोड्या बहुत प्रमाणात अस्तित्वात असतात. यामागे कवितेचे ललित असणे हे प्रमुख कारण आहे. लालित्य व भावात्मकता या गुणांनी कविता अन्य साहित्य प्रकारांहून वेगळी ठरते. कवितेमध्ये अंतःस्फूर्तता ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. त्यामुळेच कविता हा उत्स्फूर्त काव्य प्रकार ठरतो. कविता हा अल्पाक्षरी साहित्यप्रकार आहे. याच गुणांनी गद्य व पद्य यामध्ये भेद निर्माण होतो. कविता ही त्या त्या काळात स्वतःमध्ये बदल करत आलेली आहे. कवीचे अनुभवविश्व व भावविश्व बदलेल तसे कवितेच्या स्वरूपात देखील बदल होत जातो. त्या त्या काळाची वैशिष्ट्ये कवितेमध्ये सामावलेली दिसतात. यातून काव्यपरंपरेमध्ये अनेक काव्य प्रवाह निर्माण झाले. सर्जनशील असणे हे तिचे वैशिष्ट्य आहे त्यामुळेच नवनव्या शब्दांची रचना, जुन्या शब्दांची मोडतोड, नवीन साहित्य प्रकारांचा उदय या सर्वच गोष्टी मराठी काव्यपरंपरेमध्ये पाहायला मिळतात.

१.१४ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नोत्तरे

१.१४.१ योग्य पर्याय निवडा

१) सर्व साहित्यप्रकार या कला वस्तू असून काव्य हा त्याचाः. आहे, असे प्राचीन साहित्यशास्त्र मानते.

उत्तर - आत्मा

२) काव्य ही संकल्पना अधिक मूलभूत, समावेशक व :. आहे.

उत्तर - संमिश्र

३) मराठी काव्याच्या परंपरेमध्ये संत काव्य पंडिती काव्य व :.. या प्रमुख धारा निर्माण झाल्या.

उत्तर - शाहिरी काव्य

४) उत्कट भावनेचा : आविष्कार म्हणजे काव्य.

उत्तर - उत्स्फूर्त

ॡ) कवितेचा एक अर्थ शब्दात्मक असतो तर दुसरा अर्थ हा :. असतो.

उत्तर - अर्थात्मक

१.१ॡ.२ दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) कविता या साहित्य प्रकाराची वैशिष्ट्ये सांगा.
- २) कवितेच्या विविध घटकांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- ३) कविता या साहित्य प्रकाराचे इतर साहित्य प्रकारांपेक्षा असलेले वेगळेपण स्पष्ट करा.

१.१ॡ.३ संदर्भासाठी पुस्तके

- १) पाटणकर, वसंत *कविता संकल्पना निर्मिती आणि समीक्षा*, मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ व अनुभव प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९९ॡ.
- २) जाधव, रा.ग. *साठोत्तरी मराठी कविता व कवी*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, १९९९.
- ३) पवार, गो.मा. व हातकणंगलेकर, म. द. (संपा.) *मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप १९ॡ०-७ॡ*, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती १९ॢॢ.

◆◆◆

निवडक कविता भाग-१

२.१ उद्दिष्टे

- १) नलेश पाटील यांच्या कवितेचे स्वरूप समजेल.
- २) नलेश पाटील यांच्या कवितेच्या आशय व रूपवैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- ३) कवितेचे आवाहक करणाचे स्वरूप लक्षात येईल.
- ४) कवितेतील वेगवेगळे प्रवाह लक्षात घेणे.

२.२ प्रस्तावना-

प्राचीन काळापासून मराठी कवितेमध्ये अनेक परंपरा उदयास आल्या. या परंपरेमध्ये विविध प्रकारची कविता लिहिली गेली. मराठी कवितेच्या परंपरेत संत, पंत, तंत, आधुनिक, उत्तर आधुनिक असे काही प्रमुख टप्पे आहेत. या प्रत्येक टप्प्यावरील कविता वेगवेगळे अनुभवविश्व, प्रतिमा प्रतीके घेऊन येते. तिचे आकलन समकालीन वास्तवाच्या आधारे करावे लागते. येथे साधारणतः १९९० नंतरच्या कवितेचे स्वरूप आपण समजून घेणार आहोत. यासाठी नलेश पाटील, संदीप खरे, वीरधवल परब या वेगवेगळे अनुभवविश्व व भावविश्व व्यक्त करणाऱ्या कवितेचे आकलन समकालाच्या संदर्भात करणार आहोत.

२.३ नलेश पाटील यांची कविता -

नलेश पाटील यांची आभाळाला खडा मारता पाण्यालाही तडाच गेला ही कविता म्हणजे पावसाचे रूपक आणि अनेक प्रतिमा होय. ही कविता नाद, रंग, गंध स्पर्श यांच्या अनेक प्रतिमांनी परिपूर्ण आहे. पाऊस पडल्यानंतरचे निसर्गातील दृश्याचे या कवितेमध्ये अनेक प्रतिमा मधून वर्णन केले आहे. पाऊस येणे ही निसर्गातील एक चैतन्यमय अशी घटना असते. हे चैतन्य सृष्टीतील विविध घटकांमध्ये संचारते आणि सौंदर्याचे एक विलक्षण चित्र उभे राहते. कवीने देखील या सौंदर्याला कविकल्पनांनी अधिकच आकर्षक व मोहक बनविलेले आहे. आभाळाला खडा मारावा आणि त्यातील पाण्याला तडा जाऊन पावसाचे आगमन व्हावे असे हे रूपक आहे. कवीने या रूपका भोवती जमीन झाडे पूर्ण पक्षी आकाश या प्रतिमांचे एक सौंदर्यपूर्ण जग उभा केले आहे. कल्पना आणि सौंदर्य यांचे एक गाणे निर्माण व्हावे आणि या गाण्यात अनेक शब्द गुंफलेले असावे तसे निसर्गातील पावसाच्या या गाण्यात अनेक निसर्गघटक गुंफले जातात. पावसाच्या आगमनाने पारदर्शी झालेल्या भवतालाची अनेक प्रतिबिंब कवीला फुलांच्या पाकळ्याप्रमाणे फुलून आलेली भासतात. ही प्रतिबिंब म्हणजे आकाशाचे मातीवरचे साम्राज्य आहे, असे तो म्हणतो. आकाश मोकळे झाल्याने भुईवर पसरलेली सूर्याची किरणे हिरव्या कुरणांवर पसरतात. तेव्हा हिरव्या भुईने आपला रंग सूर्याला देऊन सूर्य देखील हिरवा केला आहे आणि निसर्गाचा अवघा रंग एक झाल्यासारखा कवीला भासतो. पाणी पाणी झाल्या जमिनीच्या पाण्याच्या पाठीवर मोकळ्या आकाशातील ऊन देखील ओले होऊन कोवळे ठिपके

घालत आहे असे दृश्य तो पाहतो. नितळ व स्वच्छ झाल्या ओल्या कुरणांत जणू उन्हाच्या हरणांनी नाचत प्रवेश केला आहे असेच त्याला वाटते. हिरवा रंग, नितळ, स्वच्छ वातावरण, पारदर्शी ऊन या सर्वांचे दूर दूरवर पसरलेले चित्र चित्राला कवी मृगजळाची उपमा देतो. कितीही डोळ्यांना मनाला हे दृश्य थंडावा देत असले तरी हे नितळ, रम्य हिरवेपण व उन्हाचे कोवळेपण इतके अधीर असते की ते आपण कितीही अनावर मोह झाला तरी हातात पकडू शकत नाही म्हणूनच कवी त्यास मृगजळाची उपमा दिली आहे.

पानापानांवर सांडलेल्या उन्हास कवी उन्हाच्या दिव्यांची उपमा देतो. हे दिवे रानभर उजळल्याचे तो पाहतो. पानांचे हिरवे हात आणि त्यावरचे हे दिवे म्हणजे दिवसा आभाळातील तारे आभाळातून उतरून आल्यासारखे आहेत असेच त्याला वाटते. हिरवे हात आणि उन्हाचे दिवे यातून साकारणारी स्त्री प्रतिमा ही शालीन वत्सल व संपन्न असे स्त्री रूप नजरेसमोर उभा करते. वैभवशाली अशीच स्त्री प्रतिमा उभा करण्यात या प्रतिमा महत्त्वाची भूमिका निभवतात निसर्गाशी तदाम्य झालेले कवी मन येथे पाहायला मिळते. त्यातूनच येथे पिकांनी व झाडाझुडपांनी गजबजलेली कुरणे, राने व त्यांच्या गजबजाटाच्या सावल्यात उधळलेली ही ऊनफुले अशा प्रतिमा निर्माण होतात. ही सर्व दृश्यं व प्रतिमा म्हणजे आकाश आपले अस्तित्व नोंदवतो आहे असे कवीला वाटते. या दृश्यात ओल्या हिरव्या चमकदार झाल्या फांद्यांवर बसलेले पक्षी म्हणजे जणू फांद्यांनी आपल्या हातावर गोंदण काढलं आहे. या पक्षांचा चिवचिवाट म्हणजे शब्दांच्या अनेक कळा आहेत आणि या चिवचिवाटाने रानातल्या वृक्षांना बोलके केले आहे. हिरव्या फांद्या, ओले पक्षी आणि त्यांच्या चिवचिवाटाने बहरलेलं रान या प्रतिमांमधून कवी मोहक असे एक दृश्य नजरेसमोर उभा करतो. या दृश्यातले पक्षी निळ्या आकाशात झेप घेतात तेव्हा त्या पक्षांची ललाटेपे आभाळाला मिळते. यांतील निसर्ग प्रतिमांमधून एक सकारात्मक व ऊर्जा देणारे कवी उभा करतो पाऊस निसर्गातील घटकांमध्ये जीव भरतो. त्यातून जिवंत झालेल्या दृश्यांची एक साखळी पावसाच्या रूपात गुंफली जाते व सृष्टीचे एक आल्हाददायक, मोहक व संपन्न असे रूप समोर येते. यातून कवीचे संवेदनशील भावविश्व निसर्गाशी एकरूप झालेले पहावयास मिळते.

निसर्गातील अनेक घटक हे मानवाला जीवनमूल्य शिकवत असतात. सदा सर्वकाळ तिन्ही ऋतूंनी झुंजणारी, उन्हाळ्यात माथ्यावर ऊन घेऊन पायाखाली सावली पेरणारी झाडं देखील आपणास त्यागाचे मूल्य शिकवत असतात. याच मूल्याची प्रतिमा झाडाच्या रूपाने 'माझ्या झाडांची हिरवी किती सांगू मी थोरवी' या कवितेतून साकारली आहे. या कवितेमध्ये कवीने झाडांच्या समर्पण गुणाचा गौरव केलेला आहे. त्यागाचे मूल्य शिकविणारी झाडं आपल्याला सावली देऊन स्वतःच्या माथ्यावर ऊन मुकुटासारखे मिरवत असतात. दिवसभर निमुटपणे उन्हाचा दाह सोसतात. परंतु तक्रार किंवा त्रागा न करता हीच झाडं पुन्हा सांजेला मायेने पाखरांना आपल्या कुशीत सामावून घेतात. झाडं आपले पाय मातीत घट्ट होऊन उभी असतात. आभाळ व धरा यांच्यातील अंतर कोसो मैलांचे आहे. परंतु मातीत पाय घट्ट रोवून असणारी ही झाडं आभाळाला गवसणी घालत असतात. म्हणूनच आभाळातून कोसळणाऱ्या पावसाच्या धारा किंवा धरेवरून आभाळात झेप घेणारी पाखरं ही आकाश व धरा यांच्यातील अंतर मोडून काढतात. ही झाडं आभाळाला गवसणी घालतात म्हणूनच पावसाचे पाणी आपणास मिळते, अशीही एक वैज्ञानिक गोष्ट कवी सांगून जातो. कवीचे संवेदनशील मन झाडांच्याकडे अतिशय स्नेहाने पाहते तेव्हा त्याच्या लक्षात येते की झाडांना ऊन पाऊस वादळ यांना सततच सामोरे जावे लागते. त्यांच्या भोवती यांनी कितीही फेर

धरला तरी झाडांना स्वतःचे घर नसते पण तरीही ते मात्र इतरांना घर पुरवतात याविषयीचा अत्यंत आदर कवीच्या मनात आहे म्हणून च तो झाडांशी एकरूप होऊन झाडांचे हे दुःख समजू शकतो. इतरांसाठी सतत काही ना काही देत राहणारी ही झाडं मात्र स्वतःला जगण्यासाठी साधे पाणीदेखील कोणाकडे मागत नाहीत. तरीही यांच्या शरीरातून पाण्याची जिवंततेची सळसळणारी वाणी सतत ऐकू येते, जी मानव प्राणी विसरतो आहे. पाणी म्हणजे जीवन जीवनाचे हे गमक व त्यांची सळसळ झाडं स्वतःमध्ये सामावून आहेत, हेच कवी रूपकाच्या माध्यमातून येथे सांगतो आहे.

झाडे मानवाच्या सुखदुःखाच्या कल्पनांपासून कोसो दूर असतात हे देखील कवी येथे सांगू पाहतो. तेव्हा तो शिशिराची प्रतिमा वापरतो. झाडं वर्षातून एकदाच पानं गाळतात. त्यांचे हे दुःख त्यांच्या सोबतीस सतत असणारे रान समजू शकते. म्हणूनच पिकल्या पानांचे हे दुःख उमजून त्यांचे सहप्रवासी असणारी राने सुद्धा वनवा होऊन जळतात, असे कवी एक प्रतिमांचे भावमयी, स्नेहपूर्ण सौहार्दाचे दृश्य उभे करतो. परंतु सृष्टीतील या सहनशील घटकांचे सौहार्द आपण जपू शकलेलो नाही याची खंत कवीला वाटते. कवी पाहतो की पाऊस, वाऱ्याचे, वनव्याचे, शिशिराचे दुःख गिळून झाड फुलत राहतात फळ देत राहतात परंतु मानव मात्र त्यांच्यावरच कुऱ्हाडीचे घाव घालतो. त्यांच्यातील सौहार्द व त्याग, समर्पण यांची मूल्य घेण्याऐवजी स्वार्थाने, मोह व लोभाने बरबटून जातो. झाडांच्या कत्तली करून घर शहर उभं करतात हिरव्या, संपन्न, सुंदर अशा भुईला बकाल बनवून टाकतात, ही कृतघ्नता कवीला त्रासदायक वाटते. ही कृतघ्नता माणसाला संपवणारी आहे रम्य भूमीचे वाळवंट करणे हे माणसाला परवडणारे नाही. हे सांगताना कवी झाडांचे त्यागमूल्य मानवाच्या लक्षात आणून देऊ पाहतो. तो म्हणतो,

काय पाप त्यांनी केले तुम्हा सावली देऊनी

अर्धी लाकडे त्यांचीही गेली सरण होऊनी

जिवंततेची सळसळ स्वतःत वागवणाऱ्या झाडांचे जिथे सरण होते तिथे मानवाची काय दशा. म्हणूनच कवी पुढे म्हणतो,

पुढे लागणार नाही एक थेंबसुद्धा ओठी

खेळ सरतेशेवटी मांडा वाळवंटी काठी

झाडांशिवायचे माणसाचे जीवन हे वाळवंटात घर थाटण्यासारखे आहे. झाड हीच माणसाचे जीवन आहेत, जीवनाचे मूल्य शिकविणारी आहेत, असे कवी येथे झाडांच्या रूपकातून सांगतो.

झाडं, राने, कुरणे, पाऊस, पाणी, वारा, आकाश, धरा यांचे अस्तित्व ही कवीला हिरवी वस्ती वाटते. ह्या हिरव्या वस्तीमध्ये प्राणवायूंची घरे आहेत. माणसाचा निवारा हा या वस्तीतच आहे, याची येथे कवी जाणीव करून देतो आहे. हा निवारा केवळ डोक्यावर छत देणारा नाही तर संघर्ष, संकटं, दुःखं, आव्हानं यापासून मानवी जीवनाला तरुन जाण्याचे धडे देणारे आयुष्य सुखी, संपन्न व यशस्वी करण्याची बोली शिकवणारे गुरू आहेत. या वस्तीतच कवीला निवारा मिळतो व जगण्याचा चैतन्यमयी, सकारात्मक असा हिरवा सूर सापडतो. झाडं माणसाला अन्न, निवारा देतात. पाणी हे तर पृथ्वीचे जीवन आहे. हे सर्वच घटक माणसाच्या शरीर, मन, भावना यांना जिवंत ठेवणारे आहेत. मानवाचे केवळ शरीर जगून उपयोग नाही तर मन व भावना यांचे जिवंत राहणे देखील माणूसपणासाठी तितकेच गरजेचे असते. ही सर्वच ऊर्जा माणसाला या हिरव्या वस्तीतून मिळत असते, याची पुरेपूर जाणीव कवीला

आहे. येथे कवीच्या भाव वृत्ती निसर्गाशी इतक्या तादात्म झालेल्या पाहायला मिळतात की कवी आश्चर्याने म्हणतो की,

माझ्या हातांच्या रेषा पानात उमटल्या कशा?

कवीच्या हातावरच्या या रेषा हिरव्या वाटा शोधत पानांमध्ये उतरलेल्या आहेत. मानवी जगण्याची प्रक्रिया देखील अशीच असते. जगण्याचा हेतू व आनंद शोधत सतत माणूस धावत असतो. मानवाची ही धाव कवीला हिरव्या वाटांसारखी वाटते. या हिरव्या वाटा हातांवरून पाण्यावर सळसळतात आणि पाण्यावरून कुणाला पाठीवर घेऊन दूर आभाळात निघून जातात आणि पुन्हा या धरेला भेटायला या हिरव्या वस्तीमध्ये प्रवेश करतात, असे एक निसर्गाचे चक्र देखील कवी या हिरव्या वस्तीच्या रूपाने उलगडून दाखवतो. मानवाला प्राणवायू पुरवणारी ही हिरवी वस्ती मानवाने जपायला हवी असेच कवी यातून सांगू पाहतो. प्राणवायू असेल तर माणूस जगेल. तसेच झाडं, पाणी, वारा असेल तरच माणूस या पृथ्वीवर टिकू शकतो, जगू शकतो, हे वास्तव सत्य आहे. दिवसेंदिवस माणूस याकडे डोळे झाक करत चालला आहे. निसर्गाशी एकरूप होणारे कवी मन मानवाचे या वास्तवाकडे लक्ष वेधू पाहतो.

निसर्गाशी एकरूप होणारे नलेश पाटील यांचे संवेदनशील कवी मन निसर्गात अनेक चैतन्यमयी दृश्यं पाहते. **सावलीच्या शाईत बुडाली झाडांची लेखणी** हे त्यापैकीच एक रूपक आहे. झाडांच्या पायाशी पडलेल्या सावल्या या कवीला निव्व्या शाईच्या दौतीसारख्या भासतात. कवी येथे या शाईत झाडं आपली लेखणी बुडवून पानापानांवर हिरवे शब्द लिहितात अशी कल्पना करतो. अक्षरं व विरामचिन्हं यांचे रूपक या लेखणी भोवती साकारते. विरामचिन्हातील पूर्णविराम हा येथे टपोरा ओला डोळा बनतो. या डोळ्याच्या तळाशी पहाटलेला सूर्य गोळा झालेला आहे, असे कवी दृश्य निर्माण करतो. येथे निसर्गातील पहाटलेला सूर्य हा पूर्णविराम सारखाच बनतो. बाराखडीतील अक्षरांच्या रेषा म्हणजे जणू तलम, हिरव्या गवतांच्या भाषाच आहेत असा कवीला भास होतो. ही भाषा पोहोचविण्याचे काम येथे वारा करतो आहे. वारा ज्या दिशेने वाहतो त्या दिशा त्याच्या वाहण्याच्या आवाजाने बोलक्या होतात म्हणजे जणू तो ही अक्षरंच दिशा दिशांना पसरवत आहे, अशीच कवी कल्पना येथे करतो. आकाशातला मेघ डोंगर आणि रानांना पाहण्यासाठीची विनवणी करतो आणि डोंगरमाथ्यांवर उतरतो. तेव्हा तो झाडांच्या वर्गातच येऊन बसतो. या वर्गात कोण गुरुजी शाळा घेत आहेत हे त्याच्या लक्षात येत नाही. तेव्हा कवी शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील लळा पाऊस आणि झाडं यांच्या प्रतिमेत पाहतो आणि म्हणतो,

झाड गुरु अन् झाड शिष्य झाडच अवघी शाळा

म्हणून झाडांनाच लाविती मेघ सरींचा लळा

झाडांना मेघांचा लळा लागला की आपोआप हिरवी शाळा भरत राहिल अशी एक सुंदर कल्पना कवी येथे करतो. ही हिरवी शाळा म्हणजे पावसाच्या आगमनाने फुललेली आणि हिरव्या रंगाने भरून आलेली सृष्टी होय. झाडे जिथे असतील तिथे पाणी असणारच हे वैज्ञानिक सत्य कवी येथे कवी कल्पनेच्या माध्यमातून उलगडून दाखवतो. तेव्हा एक प्रतिमांचे सुंदर जग उभे राहते. सृष्टीचे हे सत्य सांगणारे सत्य सांगणारी ही झाडं म्हणजे ज्ञानी गुरुच आहेत, जे एका जागी शांत व निर्मळ उभे राहून सृष्टीला व मानवाला आपले ज्ञान सतत सांगत असतात.

मानवाने या त्यांच्या शिकवणीकडे कायम लक्ष दिले पाहिजे, हेच कवी येथे लक्षात आणून देऊ पाहतो.

निसर्गाशी तादात्म्य झालेले संवेदनशील कवी मन या कवितांमधून पहावयास मिळते. या एकरूप होण्यातूनच फुले, प्राणवायूंचे घर, हिरवी वस्ती यासारख्या प्रतिमा निर्माण होतात. निसर्गाकडे कवी ज्या सौंदर्यपूर्ण दृष्टीने पाहतो त्यातून निसर्गाची सुंदर रूपकं तयार होतात. झाडांच्यामधील ऊर्जा व जिवंतता सकारात्मक वृत्तीच्या या कवीला प्रिय आहे. ही ऊर्जा त्याला जगण्यासाठी अस्वस्थ करते. भयावह होत जाणाऱ्या वास्तवात ही दृश्यं आशादायक आहेत.

२.३.२ संदीप खरे यांची कविता -

संदीप खरे हे १९८०-९० च्या दशकातील कवी आहेत. ते आपल्या कवितांमधून कल्पनेतले स्वप्नातले एक जग उभे करतात. सर्वसामान्यांच्या भावना समजून त्यांच्या सुखदुःखाशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करतात. फार संपत्ती, वैभव जरी या सामान्य माणसाकडे नसले तरी मनातली उमेद आणि आत्मविश्वास घेऊन जगणाऱ्या सर्वसामान्यांचा एक चेहरा संदीप खरे यांच्या कवितेतून समोर येतो. हा सामान्य माणूस प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय आहे. नामंजूर या कवितेमध्ये देखील या मध्यमवर्गीयांचा एक चेहरा दिसतो. यातील माणूस आत्मविश्वासाने भरलेला आहे. याच्याकडे तरुणाईचा एक आत्मविश्वास आणि उमेद आहे. त्याच्या जोरावर तो आपल्या जगण्याचे नियम आपणच ठरवतो आहे. त्याला इतरांच्या सांगण्याप्रमाणे जगणे नामंजूर आहे. या कवितेमध्ये त्याने त्याला नामंजूर असणाऱ्या आणि तो करू इच्छिणाऱ्या अशा गोष्टी रेखाटलेल्या आहेत. त्याच्या सामान्य जगण्यात तो असामान्य होऊन जगू पाहतो. म्हणूनच सामान्यप्रमाणे किनारा जपणे आणि वादळ वाऱ्याला घेऊन शिड सोडणे त्याला नामंजूर आहे. त्याची जीवन नका पुरी सरकण्यासाठी वाऱ्याची वाट पाहत राहणे हे सुद्धा त्याला नामंजूर आहे. तर त्याला स्वतःच वाहत्या पाण्याची दिशा ठरवायची आहे म्हणूनच त्याला येईल त्या लाटेवर डुलणे त्याला नामंजूर आहे. आयुष्याची चांगल्या गोष्टींनी नवी सुरुवात करण्यासाठी त्याला शुभशकनांची किंवा मुहूर्ताची गरज वाटत नाही. त्यासाठी त्याला तुमचे देखील साथ नको आहे.

नव्या सुरुवातीसाठी इतरांनी दिलेला कौल तो नामंजूर करतो आणि त्याची इच्छा हाच तो आपला मुहूर्त मानतो. त्याला वेळ पाहून खेळ मांडणे हा शहाजोगपणा नामंजूर आहे. या सर्वातून व्यावहारिक दृष्टीने तोलून मोजून मापून आयुष्य जगण्यास तो नामंजुरी देताना दिसतो. स्वतःमधील आत्मविश्वास आणि उमेद हाच त्याच्या जगण्याचा पाया आहे. व्यवहाराच्या कसोटीवर न जगल्यामुळे येणारा पराभव जरी विनाशा सारखा असला तरी त्यासाठी तो देह ठेवायला तयार आहे. अब्रूचे बहाणे सांगून सौंदर्याला नकार देणे त्याला नामंजूर आहे. इभ्रतीचा विचार करून माणसं पावसात भिजायला नकार देतात किंवा एखाद्याच्या सौंदर्यावर प्रेम करायला देखील नकार देतात हा नकार कवीला नामंजूर आहे. खुल्या दिलाने साऱ्याचा उपभोग घेण्याची त्याची इच्छा यातून लक्षात येते. संसार आणि जगणं म्हटलं की रुसवे -फुगवे, भांडण -तंटे यासारख्या अनेक गोष्टी आहेतच. या सर्वांत माणसाचा अहंकार आणि प्रतिष्ठा लपलेली आहे. परंतु माणसाला मृत्यू समयी स्वतः बरोबर यातलं काहीच घेऊन जाता येत नाही. तेव्हा मानवाला आपल्या साऱ्या भावनांची परतफेड ही संसारलोकीच करायची आहे. याची आठवण करून देत तो संसाराचे गाहाणे पुन्हा आकाशात जाऊन मांडण्याचे नामंजूर करतो. नीती तत्त्वे ही सारी त्याला फसवी गणिते

वाटतात. त्यापासून तो दूरच राहू पाहतो. जगण्यातील सहजता आणि पारदर्शकता त्याला महत्त्वाचे वाटते. जीवनाच्या हाकेला ओ देत जगत राहणे ही ओढ महत्त्वाची वाटते. अस्मितेसाठी किंवा धर्म, वंश यासाठी रक्त वाहणे त्याला नामंजूर आहे. मानवाचे रक्षण करण्यासाठी वाहिलेले रक्त हेच माणसाला प्रतिष्ठा मिळवून देऊ शकते. असा एक भाव शेवटी ही कविता व्यक्त करते.

मध्यमवर्गीयांच्या सर्वसामान्य जगण्यामध्ये आस्तिक आणि नास्तिक यांची दुफळी कायम सक्रिय असताना दिसते. नास्तिक या कवितेमध्ये कवीने नास्तिकाच्या भूमिकेचे समर्थन केलेले आहे. नास्तिक हा जरी देवाचे अस्तित्व मान्य करत नसला तरी तो देवाचा एक सच्चा साथीदार असतो हे कवी येथे सांगू पाहतो. देवासमोर झुकणे अमान्य करून जेव्हा नास्तिक देवळाबाहेर थांबतो तेव्हा तो त्याच्या स्वतःच्या भूमिकेशी ठाम असतो. त्याला परमेश्वराविषयीचे उमगलेले सत्य आणि त्या सत्याशी प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न हीच त्याची पुण्याई असते. असे एक आकलन कवी येथे मांडतो. देव हा सर्वांसाठी आहे. त्याला सर्वजण सारखेच प्रिय आहेत. तो सर्वांना दर्शन देतो. सर्वांना एक न्यायाने वागवतो. हे जर देवाविषयीचे सत्य असेल तर एक नास्तिक जेव्हा देवळाबाहेर उभा राहतो तेव्हा त्याला भेटण्यासाठी देव सुद्धा देवळाबाहेर येण्याची शक्यता निर्माण होते, असे कवी म्हणतो.

सर्वांनी देवळात जाऊन देवाला भेटण्याची देवाला सुद्धा सवय लावलेली आहे. त्यामुळे देव आळशी बनलेला आहे. तेव्हा आपला हा आळस झटकून निदान आपली प्रतिमा जपण्यासाठी तरी तो देवळाबाहेर येऊन भक्ताला दर्शन देईल अशी ही एक अपेक्षा आहे. नास्तिक हा देवदर्शनासाठी लागलेल्या रांगा, आसपासची गर्दी, भाविकांच्या जत्रा या सर्वांविषयी उदासीन असतो. त्याला त्यामध्ये रस नसतो. या भाविकांच्या गर्दीच्या मनात देव आपले रक्षण करतो आहे, असा एक भक्तिभाव असतो. जो त्या सर्वांना उभा राहण्याची ताकद तर देतो परंतु परावलंबी देखील बनवतो. म्हणूनच देवळाबाहेर उभा राहिलेला नास्तिक हा स्वतःचे ओझे स्वतःच आपल्या पायावर सांभाळीत उभा आहे याचे समाधान देवाला देखील लाभेल असा एक भाव कवी येथे व्यक्त करतो. देवाला देखील भक्तांच्या संख्येऐवजी मिळणारे समाधान अधिक महत्त्वाचे वाटत असते. असेच जर असेल तर एक नास्तिक जेव्हा देवळा बाहेर थांबतो तेव्हा त्याला एक सहकारी मिळाल्याचं आकंठ समाधान नक्कीच मिळेल असा कवीला विश्वास वाटतो. कारण नास्तिकाला देखील गर्दी करून देवाला गराडा घालणाऱ्या भाविकांच्या संख्येत सामील होण्याऐवजी श्रद्धा भाव असणे अधिक महत्त्वाचे वाटत असते. हा श्रद्धा भाव भाविकांच्या गर्दीत विसरला जातो याची कवीला खंत वाटते. तीच खंत कवी येथे उपहासात्मक पद्धतीने व्यक्त करतो. श्रद्धा भाव हरवून केवळ गर्दी करणाऱ्या भाविकांनी देव सुद्धा कंटाळतो आणि देऊळ बंद झाल्यावर मस्त आळस देऊन बाहेर ताटकळलेल्या नास्तिकाशी गप्पा मारू लागतो असे एक चित्र कवी रेखाटतो.

या चित्रातील देव नास्तिकाला अधून मधून दर्शन देण्याची विनंती करतो. पण खऱ्याखुऱ्या नास्तिकाला देवाने अशी विनंती करणे किंवा देवळाबाहेर येणे योग्य वाटत नाही. तेव्हा नास्तिकांसाठी तो देवाला मिन्नतवाच्या करून पुन्हा देवळात पाठवतो. नास्तिकाचे हे कृत्य जणू नास्तिकांच्यावर उपकारच आहेत. त्यामुळेच त्याच्या या कृत्यामुळेच श्रद्धा भाव हरवलेली भाविकांची गर्दी देवाचे दर्शन घेऊ शकते. कवी येथे अशा भक्तिभावाला आस्तिकत्वाची भरजरी शाल अशी उपमा देतो आणि या शालीत देव गुदमरल्याचेही नमूद करतो. नास्तिक हा खरंतर भक्ती भावाचा भुकेला असणाऱ्या देवाचा खरा साथीदार असतो, हेच कवी येथे काव्यात्मक भाषेमध्ये सांगतो.

नास्तिकाविषयीचे कवीचे आकलन काव्यरूप घेते तेव्हा अशी खऱ्या भक्ती भावाचे चित्रण करणारी रचना निर्माण होते. अशा रचना आस्तिक आणि नास्तिक यांच्यातील भेद समजून घेण्यास उपयोगी ठरतात.

सामान्य मध्यमवर्गीयांच्या मनात सतत एक द्वंद्व सुरू असते. तो नेहमी सीमारेषेवरती उभा असतो. ज्या सीमारेषेच्या एका बाजूला पूर्णता असते तर दुसऱ्या बाजूला अपूर्णता असते. एका बाजूला पूर्णतेचे स्वप्न असते तर दुसऱ्या बाजूला अपूर्णता गुरफटलेले वास्तव असते. हा मध्यमवर्गीय सामान्य माणूस स्वप्न, अपेक्षा आणि किरकिरे वास्तव यांच्या दरम्यान दुःख भोगणारा असतो. सामान्य माणसाच्या जगण्यातील या द्वंदाचे चित्रण **दोन मी** या कवितेत आलेले आहे. सीमारेषेच्या दोन बाजूकडेचे हे दोन मी आहेत. यांच्यातील एक 'मी' वास्तवातला आहे तर दुसरा 'तो' हा मानसिक वास्तवाच्या पातळीवरचा आहे. ही कविता या दोन मी चे दोन पात्र रेखाटते. मी हा रोजमर्रा जिंदगीतील हजार चिंतांनी सतत डोके खाजवत असतो. तर अशावेळी तो मात्र कटूट्यावर शीळ वाजवत निवांत बसून असतो. चिंतांनी ग्रासलेल्या मी ची खरे तर हीच इच्छा असते. जी पूर्ण होऊ शकत नसते. वास्तवातील मी ला स्वच्छंदपणे जगावे वाटते परंतु वास्तवात हे शक्य नसते. तेव्हा तो कल्पनेच्या पातळीवर पाहतो की आपण स्वच्छंदपणे उघड्या दारातून बाहेर पडत चौकट पार करतो आहे. अशावेळी वास्तवातला मात्र बंदी आहे. जुनाट दार करकरावं तसं तो कोणतीही चौकट उल्लंघताना सतत कारणे देत असतो. सामान्य माणसाची भूमिका कवी येथे स्पष्ट करतो आहे. उन्हाचा ताप आणि जगण्याचा दाह सारख्याच पद्धतीने साहत सामान्य माणूस जगत असतो. हेच काव्यात्मक पद्धतीने प्रतिमांमध्ये घडवून कवी व्यक्त होतो. ज्या उन्हाचे राप आणि शाप चेहऱ्यावर वागवत मी सूर्यपेक्षाही अधिक संताप घेऊन जगत असतो तेव्हा हा तो मात्र त्याच उन्हाचे झगझगीत लखलख लखलखीत दागिने घडवून सूर्यफुलांवर झुलत असतो. येथे मानसिक पातळीवरच्या 'तो' ला आव्हान आणि संघर्षाचे काहीच वाटत नसते कारण तो कुढण्यापेक्षा आम्हाला सामोरे जाणे महत्त्वाचे मानतो. कदाचित या अशा गुणांमुळेच मी ला त्याचे आकर्षण वाटते. जेव्हा मी पायात काचा रुतल्याने काचांवर राग काढतो तेव्हा तो मात्र त्याच काचांची नक्षी मांडतो. हाच तो वास्तवातल्या मी ला आकर्षित करणारा गुण आहे. चिडणे, कुढणे, रागावणे यापेक्षा मुक्त व मोकळ्या मनाने हार स्वीकारणे देखील महत्त्वाचे असते, ही शिकवण मिळालेला तो आहे. मी हा आस्तिक आहे. जो सतत आपल्या श्रद्धा भावाची पुण्याई मोजत राहतो. देवाला देखील नवसांची लाच देतो आणि बोली लावतो. परंतु तो हा खरे तर नास्तिक असला तरी तो आपल्या सर्व इच्छा अर्पण देवाचेच आभार मानतो. देवाचा खरा भक्त तोच असतो ज्याच्या मनी समाधान असते आणि समर्पण भाव असतो. म्हणूनच नास्तिक असूनही तो देवाची मर्जी जिंकून घेतो. अध्यात्माच्या शृंगाराने माणसाला आपला भेसूर चेहरा लपवता येत नाही, हे वास्तव कवी येथे मी च्या रूपाने मांडतो. प्रतिमांची सौंदर्यपूर्ण रचना येथे सुंदर काव्यमय अनुभव देते.

'मेघ नसता वीज नसता' ही कविता प्रेम कवितेचा अनुभव देते. एकीकडे ही कविता प्रियकर व प्रेयसी यांच्या प्रेमाची वाटते तर त्याचवेळी ती बाप आणि छोटी मुलगी यांच्यातील प्रेमाचा ही अनुभव देते. आभाळ भरून आले की मोर नाचू लागतात. हीच उपमा कवी तिच्या भेटण्याला देतो. इथे मात्र जेव्हा ती भेटते तेव्हा मेघ किंवा वीज नसते परंतु मोर मात्र नाचू लागलेले असतात. हा मोर त्याच्या मनाचा असतो. ही जशी त्याच्या मनाची अवस्था आहे तशीच तो तिच्याही मनाची अवस्था रेखाटतो. त्याने तिला पाहिल्याने त्याच्या मनात मोर नाचू लागतात. तसेच त्याने आपणाला पाहिले आणि आपण त्याच्याकडे पाहताना त्यानेही आपल्याला पाहिले ज्यामुळे आपल्या

मनातला प्रेमभाव व्यक्त झाला आहे हे त्याच्या लक्षात आले आहे हे उमगल्याने तिचे गोरे गाल लाल होतात. तिच्या उमलत्या, नाजूक वयाचे त्याला अप्रूप वाटते. या अप्रूपाने तो तिला फुला असे संबोधतो. तिच्या नाजूकपणाचे कौतुक करताना तो प्रतिमा वापरतो की पाकळ्यांना आपल्या रंगांचाही भार वाटावा इतके कोमल हे नाजूकपण आहे. उमलत्या वयाच्या नव्या कोऱ्या भावना तिला सजग राहून सांभाळता येत नाहीत हेच कवीला येथे सुचवायचे आहे. वयात येणाऱ्या या मुलीच्या मनात लाख नक्षत्रे लखलखत आहेत. नवी स्वप्ने आणि आकांक्षा यांचा उत्साह घेऊन ती वावरते आहे. हा उत्साह इतका भरून सांडणारा आहे की त्याने आभाळ देखील आपल्याकडे हा उत्साह नसल्याने हळहळत असावे अशी कवी कल्पना करतो. या उत्साहाचा, आनंदाचा हेवा आभाळाला देखील वाटतो आणि तो जणू म्हणतो आहे की,

हे तुझे नक्षत्र वैभव का धरेवर राहिले ?

असा प्रश्न पडणाऱ्या आभाळाला तिच्या नवलाईचे किती अप्रूप वाटत असावे याची कल्पना कवी या ओळीतून करून देतो. तिच्या कोमलतेचे व नवखेपणाचे अप्रूप कवीला देखील आहे. ज्यासाठी तो अशा प्रतिमा वापरतो. तिच्या प्रेमाशी व सौंदर्याशी एकरूप झालेला कवी तिच्यासाठी अनेकानेक सुंदर प्रतिमा या कवितेत वापरतो. तिच्या सौंदर्याचे वर्णन करताना तो या सौंदर्याची तुलना मोगऱ्याशी करतो. ही तुलना करताना तिच्या सौंदर्याला पाहून मोगरा सुद्धा पांढरा पडतो, त्याचा रंग उडून जातो असे म्हणून कवी तिच्या सौंदर्याचे गौरव करतो. तिच्या सौंदर्याने मोगऱ्याच्या मनात जागी झालेली असूया त्यांच्या सुगंधाच्या रूपाने दरवळते आहे असे तो म्हणतो. आपल्यालाही हे सौंदर्य लाभायला हवे होते हे शल्य त्याच्या मनी उरते. तिच्या या सौंदर्याला कोणाची दृष्ट लागू नये असे कवीला वाटते. म्हणून जणू पहाटेला फुलांचा पडलेला सडा हा जणू त्याने तिची दृष्ट काढून टाकलेला आहे अशी प्रतिमा कवी वापरतो. ही काव्यमय कल्पना तिच्या सौंदर्याचे तेज वर्णन करते. तिचे सौंदर्य इतके मोहक आहे की अनेकांना आकर्षित करते. तिच्या प्रेमात पडून अनेक जण तिला स्वप्नात पाहतात. त्यांचीच दृष्ट लागण्याची कवीला येथे भय वाटते. यातून कविता तिच्यावर हक्क सांगण्याचा अधिकार लक्षात येतो. ती फक्त आपली आहे ही स्वामीत्वभावाची भावना येथे कवी यातून व्यक्त करतो. हा स्वामित्वभावच तिच्या सौंदर्याशी व प्रेमाशी त्याला एकरूप बनवतो.

२.३.३ वीरधवल परब यांची कविता-

वीरधवल परब यांची कविता ही १९९० नंतरची आहे ही कविता बदलत्या परिस्थितीतील वास्तवाला अधोरेखित करते त्यांची कविता ही प्रामुख्याने गद्यात्मक आहे. जागतिकीकरणाने गाव व गावसंस्कृती यांच्यामध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणला. वीरधवल परब हे कोकणातील आहेत. तेव्हा तेथील प्रादेशिक परंपरा, रीती रिवाज, संस्कृती, आचार विचार, गावचे वातावरण, पर्यावरण या सर्वांवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम त्यांच्या कवितांमध्ये विषय बनून येतो. त्यांची गिरोबा ही कविता देखील कथात्मक कविता आहे. एखाद्या प्रसंगाची कविता कशी बनते हे या कवितेतून समजून घेता येते. येथे कवी आपण शिम धड्याचा आहोत असा उल्लेख करतात. गिरोबा हे या त्याच्या गावातील दैवत आहे. हे त्यांचे कुलदैवत देखील असावे. या देवाविषयीची आस्था जुन्या पिढीतील त्यांच्या आई-वडिलांना आहे. परंतु आता आचार विचार बदललेला कवी नास्तिक आहे. परंतु

आई-वडिलांच्या भक्ती भावा विषयी त्याला आस्था देखील आहे. म्हणूनच तो आई जेव्हा त्याला शहरात जाताना गिरोबाला नारळ ठेव, देवाला भेटून ये असे बजावते तेव्हा तो मुकाट्याने वाकडी वाट करत गिरोबाला जातो. आईच्या भक्ती भावाचा आदर करावा असे त्याला वाटल्याने तो आपल्या विचारांची खळखळ करत नाही. गिरोबाच्या वाटेवरच्या लाल मातीने आपले पाय भरवून घेतो. हा एक प्रकारे कवीने ग्रामदैवताला केलेला भक्ती भावाचा नमस्कार आहे. कवी ही वाट फक्त आईच्या म्हणण्याखातर तुडवतो. त्यामुळे तो आपल्या तारतम्य व तथ्याधारित विचारांवर नियंत्रण ठेवतो. देवाला किंवा लोकांच्या भक्ती भावाला तपासात बसत नाही. देवाला काही सांगायचं मागायचं त्याला नसतं. परंतु एकदा देवाच्या दारी गेले की भक्तीभावाचा कर्मकांड होतो, हे त्याच्या लक्षात येते. देवळातील मानकरी कवीसाठी गाव्हाणं घालतो.

आलेल्या भक्ताला निराश न करण्याची जबाबदारी ही त्याच्या मानकऱ्यावरच असते असे जणू मानकरी समजत असतो. तो देवाचा स्तुती पाठक देखील असतो. देवा विषयीचे प्रेम, आस्था व अभिमान यांच्या तो आख्यायिका बनवून सांगतो. कवी त्याने सांगितलेल्या आख्यायिकांमध्ये शंका काढत नाही. त्यामुळे मानकऱ्याला उत्साह येऊन तो अधिकच देवाविषयी सांगू लागतो. त्या सोबत तो स्वतःचा व आपल्या पूर्वजांचा अभिमान ही सांगतो. आपल्या पूर्वजांना दृष्टांत होऊन इथे देवाचे वस्तीस्थान उदयास आले आणि गावाचे कल्याण झाले, आपल्या घराचे देऊळ झालं, अशी कथा तो सांगतो. देव व देवळावर स्वतःचा अधिकार सांगणारा मानकरी आता मात्र बदलत्या परिस्थितीत मानकरी खूप झाल्याचे सांगतो. पण तरीही आपले सत्ता स्थान टिकविण्यासाठी तो आपले अधिकार चालवतो, असेही तो कवीला सांगतो. जणू आता देवाच्या सत्तेऐवजी मानकऱ्यांची सत्ता महत्त्वाची बनली आहे, असा उपरोध भाव कवी यातून सांगतो आहे. आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी मानकरी कवीला आपला इतिहास खणून काढून दाखवतो. साहजिकच कवीला त्यात रस वाटत नाही. तेव्हा रिवाजाप्रमाणे दहाची नोट त्याच्यापुढे ठेवून कवी निघून येतो. परंतु भक्ती भाव किती आंधळा असतो, तारतम्याच्या विचारांना देखील काही वेळेस आपल्या आधिपत्य करतो याचा प्रत्यय कवीला येतो. कारण कवी घरी येताच त्याचे वडील त्याला तिथपर्यंत पायपीट केल्याबद्दल मुखात काढतात. ते त्याला सांगतात की तिथे देवच नाही. देव पळवून तिसऱ्याच गावात नेला आहे. दर्शनासाठी तुला तिथे जायला हवं होतं. आईप्रमाणेच वडिलांनाही देवदर्शन महत्त्वाचे वाटते. परंतु आई ज्याप्रमाणे आंधळा विश्वास ठेवते त्याप्रमाणे वडील विश्वास ठेवत नाहीत इतकाच फरक त्याला दिसतो. परंतु या दोघांच्या भक्तीभावा खातर त्याला भ्रष्ट फिरस्ता होऊन धांडोळा घेत फिरावे लागते. असा फिरस्ता असणारा कवी स्वतःला कंगाल समजतो. कारण त्याच्याकडे निश्चित असं विश्वासपात्र काहीच उरलेलं नाही. तो इतरांना बदलू देखील शकत नाही हे त्याचे अपयश कवी स्वीकारतो. त्याचा त्याला त्रास देखील होताना दिसतो. अशाप्रकारे कवीने या कवितेतील प्रसंगाच्या माध्यमातून शहर व गाव संस्कृती यांच्या सीमारेषेवर उभ्या असल्या सदसद्द विवेक बुद्धीच्या व्यक्तीची घालमेल व्यक्त केली आहे. जागतिकीकरणांनी बदलणारी गाव संस्कृती ही गोंधळात सापडलेली आहे हे देखील कवी येथे यानिमित्ताने नमूद करतो.

वीरधवल परब हे वास्तवाचा धांडोळा घेणारे कवी आहेत. सर्वसामान्य माणसांच्या अनेक प्रश्नांना ते आपल्या कवितेतून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतात. सर्वसामान्य माणसाचे प्रश्न हा त्यांच्या कवितेचा केंद्र आहे. **अवतीभवती किती प्रश्न असतात** ही त्यांची कविता देखील अशाच स्वरूपाची आहे. एकीकडे मन शांत आणि एकाग्र ठेवण्यासाठी

माणसं झटत असतात त्याच वेळेला त्यांच्या आजूबाजूला प्रश्नांनी, रोजच्या जगण्यातील आव्हानांनी आणि अडचणींनी घेरलेले असते. अशावेळी प्रश्न पडतो की निराकाराचा वेध घेण्यासाठी केलेले ध्यान काय कामाचे जेव्हा आपल्या अवतीभवती इतके प्रश्न असतात. अशा परिस्थितीत एका विशिष्ट वर्गाचे मन एकाग्र तरी कसे होणार? या कवितेत दारू पिणारा मुलगा आणि त्याच्या त्रासाने हवालदिल झालेला बाप, निरक्षर शेतकरी आणि तहसीलदार, एक रोजंदार आणि पक्ष कार्यकर्ते, कामगार आणि त्याची गरिबीला त्रासलेली बायको गवळी आणि बाजार संघर्ष उभा केलेला आहे. हा संघर्ष स्वातंत्र्यानंतरही कायम आहे याचे कवीला दुःख वाटते. दारू पिऊन झिंगणाच्या मुलापासून आणि संसारापासून बापाला सुटका मिळत नाहीये. संसारासाठी त्याला अनेक ताप सहन करावेच लागतात. एका निरक्षर शेतकऱ्याला आपल्या दारिद्र्याची पोच पावती मिळविण्यासाठी तहसीलदार कार्यालयात फेऱ्या घालाव्या लागतात. भारताचा शेतकरी दरिद्री आहे, हे जाहीर असतानाही त्याला या दारिद्र्याची पोचपावती मिळविण्यासाठी पुन्हा झगडावे लागते हे दुर्दैव आहे. सरकारी कार्यालयातील सुटा बुटातील लोक कोण अशा दारिद्र्याकडे लक्ष देणार? हा आजच्या गरीब व श्रीमंत यांच्यातील वाढत्या दरीमध्ये अगदी सहज येणारा प्रश्न आहे. हे अंतर कमी होण्याऐवजी वाढतच चालले आहे, हे एकविसाव्या शतकातील भारताचे दुर्दैव आहे. शेतकरी हा देशाचा कणा राहिलेला नाही, हे वास्तव आज या निमित्ताने समोर येते आहे. एका वडापावचा गाडा चालवणाऱ्या माणसाला राजकीय नेत्यांची मर्जी सांभाळून राहावे लागते हे देखील आजचे उघड उघड वास्तव आहे. तो एक मतदार आहे. परंतु तो राजा केवळ निवडणुकीच्या वेळी असतो इतर वेळी मात्र त्याला आपला धंदा आणि पोट सांभाळण्यासाठी वेगवेगळ्या पक्षांची मर्जी सांभाळून राहावे लागते. ज्याच्या घामावर हा देश चालवला जात आहे तोच आज गुलाम आहे हे सत्य एका विकसित देशाचे असणे ही देशासाठी लाजिरवाणी बाब आहे. परंतु आपण दिवसेंदिवस याकडे डोळे झाक करत चाललो आहोत. हे या निमित्ताने कवी येथे सांगू इच्छितो.

या देशातल्या विकासात सामान्यातल्या सामान्य माणसाची परिस्थिती अत्यंत बिकट आहे, हे कवी गवळ्याचे उदाहरण देऊन समोर आणतो. विकासात राखीव कुरणे नष्ट झाली, महामार्गात शेती गेली. जनावरांच्या चाऱ्याची व्यवस्था करणे कठीण बनले. त्यासाठी गावोगाव गवळी फिरत राहतात. चाऱ्याचा व जनावरांच्या कोंड्याचा प्रश्न बिकट झाल्याने त्यांच्या दुधाची किंमत देखील वाढते. परंतु लोकांना याचे काही नसते. ते बाजारभावाने दूध घ्यायला नाकारून पिशवीतल्या दुधाला अग्रक्रम देतात. तेव्हा आपला धंदा सावरण्यासाठी, संसार वाचवण्यासाठी गवळ्याच्या डोक्यात मात्र आधुनिकतेची चक्र फिरू लागतात. परंतु आर्थिक परिस्थिती अभावी त्याला ते अशक्य असते. याचा राग तो म्हैशीवर काढतो. तेव्हा त्याची प्रतिक्रिया 'ब्रिटिशांचं सरकार चांगलं होतं यापेक्षा' अशी असणं स्वाभाविक आहे. देशाच्या विकासात सर्वसामान्य मात्र भरडला जात आहे, हे वास्तव कवी येथे समोर आणतो. आणि खरंच देश विकसित होत आहे का? असा एक प्रश्न अप्रत्यक्षपणे उभा करतो.

या कवितेत कवीने वर्तमान परिस्थितीत दुर्लक्षित राहिलेल्या अतिशय सामान्य माणसाला व त्याच्या प्रश्नांना आवाज दिलेला आहे. एकीकडे विकासाच्या गप्पा आणि दुसरीकडे त्याची झळ बसणारा सामान्य माणूस असा विरोधाभास या कवितेतून समोर येतो.

गाव आणि शहर, सामान्य आणि श्रीमंत यांच्यातील अंतर वर्तमानात संवेदनशील कवी मनाला अस्वस्थ करणे स्वाभाविक आहे. याच अस्वस्थतेतून वीरधवलपर यांच्या कविता जन्मास येतात. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील

दरी दिवसेंदिवस वाढतच चाललेली आहे याकडे कवी आठवडी बाजाराच्या दिवशी हल्ली या कवितेतून लक्ष वेधतो. शहरी जीवनशैलीचे आणि श्रीमंतीचे आकर्षण गाव आणि गावातल्या सामान्य लोकांना टाळणे अशक्य आहे हे या कवितेचा केंद्र आहे. त्यामुळेच या कवितेतील आशय हा या आकर्षणात माणूस स्वतःला अधिकच त्रास करून घेत आहे यातून बनतो. गावात आठवड्याला एक बाजार असतो. ज्या बाजारात सर्व वस्तू मिळतात ठिकठिकाणी लोक आपापल्या वस्तू विक्रीसाठी घेऊन येतात. या बाजारात हरतऱ्हेच्या वस्तू मिळतात. परंतु तरीही गावातल्या लोकांना शहराचे आणि तिथल्या जीवनशैली व वस्तूंचे इतके आकर्षण असते की वडापच्या गाडीत स्वतःला कोंबून लोक या शहरात धावतात. आठवडी बाजारातील वस्तूंच्या किंमती आणि शहरातील शोरूम मधल्या वस्तूंच्या किंमती यांच्यातील अंतर कापणे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीला अशक्य असते. परंतु शोरूमच्या पारदर्शी काचा आणि त्यांचा चकचकाट त्यांना भुरळ घालतो. हमरस्त्याच्या दुतर्फा लावलेले जाहिरातींचे फलक, स्टँचूर चढवलेले कपडे, नेत्यांचे मोठमोठे फोटो हे सर्व ते माना वळवून पाहतात. शहर आणि गाव या कोंडीत अडकलेल्या माणसाची हताशा त्याच्या स्वतःच्याच लक्षात येत नाही. शहरातून चालताना तिथल्या ग्रॅनाईटच्या गुळगुळीत फरशींवरून पाय घसरून पडू याच्या भीतीने चप्पल हातातच घेऊन चालतात, अशी परिस्थिती आहे.

घरातल्या मातीच्या दिनवाण्या जमिनीपेक्षा
त्यांना हवाहवासा वाटतो फरशीचा गार स्पर्श
बसावं वाटतं मऊशार कोचावर
गोल गोल फिरणाऱ्या खुर्चीवर

हे आकर्षण त्यांना जमीन सोडून चप्पल हातात घेऊन चालवण्यासाठी भाग पाडते. चप्पल हातात घेऊन चालावे लागले तरी शहरात गावाकडची माणसं येत राहतात.

कितीही आकर्षण वाटलं तरी गावाकडचे लोक शोरूम मधील वस्तू खरेदी करू शकत नाहीत. तेव्हा त्यांना केवळ अप्रत्यक्षपणे त्या वस्तू आपल्या सोबत घेऊन जाता येतात. परंतु तो हे देखील पाहतो की, आपल्याच वस्तू कवडीमोल दराने शहरातल्या मॉलमधून विकल्या जात आहेत. शेतातल्या मालाला ब्रँड नसतो परंतु मॉलमध्ये गेल्यावर त्याला ब्रँड मिळतो. ज्या धान्यासाठी पेढीवरच्या मालकांनं आपल्याला भिकारी समजून हाकलेलं असतं तोच माल शहरात दसपटीच्या दराने विकला जातो आहे. हे पाहून तो हबकतो. तरीही स्वतःला वडापच्या गाडीत कोंबून गावामधून शेकडो गरीब माणसं तालुक्याला जात येत राहतात. आठवडी बाजाराच्या दिवशी घडणारे हे चित्र पाहून कवीला दुःख होते. अशा आठवडी बाजाराचे वर्णन त्याने येथे केले आहे. येथे आठवडी बाजार हा शहर आणि गाव यांच्यातील आकर्षण उपरोधिक पद्धतीने व्यक्त करणारी प्रतिमा बनवून येतो.

हे ग्रामपंचायतीच्या रोजगार हमीचे कामगार ही कविता एका वेगळ्या दुर्लक्षित विषयाला स्पर्श करणारी आहे. सर्वसामान्यांचा कळवळा असणाऱ्या संवेदनशील कवीला या विषयाची दाहकता सहज लक्षात येते, त्यामुळेच कवी असा विषय हाताळू शकतो. दुर्गम, दुष्काळी भागातून मोठा वर्ग शहरात कामगार म्हणून स्थलांतरित होत असतो. शहराच्या विकासात हा वर्ग निव्वळ वापरला जातो. म्हणूनच अनेक विकासाची, श्रमाची कामे या वर्गाकडून कमी मोबदल्यात करून घेतली जातात मात्र विकासाच्या आराखड्यात ही माणसं दुर्लक्षित राहतात. यास कारण ते आपला

प्रदेश सोडून ज्या दुष्काळी भागातून आले तितकेच त्यांचा अज्ञान, अशिक्षितपणा साधे भोळेपणा व गरिबी कारण ठरते. ही माणसं शहरात लोकांच्या दयेवर व सहानुभूतीवर जगतात. ते शहरातल्या सुशिक्षित व सुंदर माणसांच्याकडे आशेने पाहतात. यातील कोणीतरी आपली बाजू मांडेल, आपले प्रश्न सोडवेल ही त्यांची आशा असते. परंतु सुशिक्षित माणसांकडून ही अपेक्षा वर्तमानातच नव्हे तर भविष्यात देखील करणे चुकीचे आहे हे कवी कवितेच्या शेवटी नोंदवतो. गावघर सोडलेली स्थलांतरित या माणसांच्या डोळ्यात सतत भयाचे काहूर आणि असुरक्षिततेची भीती दाटून असते. ती हर एकाकडे दयेने पाहतात. परंतु त्यांचे प्रश्न सोडवणे अशक्य आहे हे लक्षात येणारा कवी दुःखी होतो. वर्तमानात देखील मध्ययुगीन संजामशाही या लोकांच्या निमित्ताने सुरूच असलेली त्याच्या लक्षात येते. कारण तो पाहतो की या लोकांचे संसार निर्दयपणे भिरकावून लावले जातात. त्यामध्ये अॅल्युमिनियमची ताटी, पत्राची गंजकी पेटी, काठ तुटलेली प्लास्टिकची कळशी आणि मोठ्या मुश्किलीने जमवलेली ज्वारी बाजरीची पायली दोन पायलीची शिदोरी इतका तुटपुंजा आणि मोडका तोडका संसार असतो. जो घेऊन ती या ठिकाणाहून त्या ठिकाणी पोटासाठी ऊन्हा पावसात राबत असतात. परंतु समाजातील तथाकथितांना त्यांच्या या दुर्दशेबद्दल दुःखं वाटत नाही. कवी पाहतो की,

मी पाहिली काडी ओढून भुरं पेटवून दिली जाताना
त्यांची गोणपाटं शिवून बनवलेली वावभर झोपडी
लंगोटीही गेली जळून त्यात त्यांच्या चिमुरड्यांची
आणि त्यांच्या अंगठ्याचे ठसे
ज्या कागदांवर उमटवले होते ते वेतनाचे कागदही

त्यांच्या गावाकडे त्यांची चिक्कार शेत जमीन असताना आता मात्र ते कोणाच्यातरी खळ्याशी उभे राहून घोटभर पाणी याचकासारखे मागताना कवीला समाजातील निर्दयतेचे दर्शन घडते. त्याहूनही कवीला दुःख वाटते ते याचकाला पाणी देण्याऐवजी त्याच्याच शाळेतला त्याचा विद्यार्थी या कामगारांच्या अंगावर धावून जातो आहे.

या कवितेत कवीने ठिकठिकाणाहून स्थलांतरित झालेल्या रोजगार हमीवरच्या कामगारांची दुर्दशा मांडलेली आहे. या कवितेतील कवी हा शिक्षक आहे. हा शिक्षक पिढी घडवतो. परंतु त्याला दुःख आहे की आपण समाजातील अन्याय व अज्ञान दूर करणारी पिढी घडवू शकत नाही.

२.४ समारोप-

१९९० नंतरचा काळ हा जागतिकीकरणाने प्रभावित आहे. हा प्रभाव गावापासून शहरापर्यंत आहे. जागतिकीकरणाने केवळ मानवी जगण्यावरच नव्हे तर सृष्टीवरही आक्रमण केले आहे. अशावेळी समकालीन कविता वेगवेगळ्या स्वरूपात समोर येते आहे. तिच्यामध्ये विविध प्रवाह निर्माण झालेले दिसतात. ही कविता वास्तवाला अधिक जवळची आहे. हे वास्तव शहरी जीवनातील आहे. समकालात आधुनिकतेने मानवी जगण्यावर व व सृष्टीवर केलेले आक्रमण वास्तवात अनुभवास येते. तेव्हा अशी कविता मानवाला सजग करण्याचा प्रयत्न करते. अशी कविता वास्तवाच्या अधिक जवळची असते हे या कवितांमधून लक्षात येते. मानवी मनाचे परिशिलन करणे हा कवितेचा एक गुणधर्म आहे. तो अशा कवितांमधून साध्य होताना दिसतो. आधुनिक युगाचे आकर्षण

यामध्ये आहे. यातील लोकप्रिय कविता ही अधिक नादमधुर व श्रुतीगम्य आहे. ती वास्तवात पूर्ण न होणाऱ्या इच्छांचे एक जग निर्माण करते. तिला स्वतःची एक भाव लय आहे. ही कविता उपमा व अलंकार यांच्यावर अधिक भर देते. अशी कविता वास्तवाच्या फार जवळची नसली तरी ती मानवी मनाला आकर्षित करते.

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नोत्तरे

२.५.१ योग्य पर्याय निवडा.

१) नलेश पाटील यांच्या कवितेतून प्रतिमा आलेल्या दिसतात.

उत्तर- निसर्ग प्रतिमा

२) संदीप खरे हेकवी आहेत.

उत्तर- लोकप्रिय

३) वीरधवल परब यांची कविताच्या अधिक जवळची आहे.

उत्तर- वास्तवाच्या

४) हिरव्या वस्तीमध्येची घरे आहेत.

उत्तर - प्राणवायूंची

५) वीरधवल परब यांची कविता :. प्रदेशातील आहे.

उत्तर - कोकण

२.५.२ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१) नलेश पाटील यांच्या कवितेतील निसर्ग प्रतिमांचे सौंदर्य उलगडून दाखवा.

२) संदीप खरे यांच्या कवितेतील दोन 'मी' चे स्वरूप वास्तवाच्या आधारे स्पष्ट करा.

३) संदीप खरे यांच्या कवितेतील नास्तिकाचे वेगळेपण स्पष्ट करा.

४) वीरधवलपरब यांच्या कवितेच्या आधारे गाव व शहर यांच्यातील अंतर तुमच्या शब्दात मांडा.

२.५.३ संदर्भासाठी पुस्तके

१) डहाके, वसंत आबाजी *कवितेविषयी* स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, १९९९.

२) जाधव, रा.ग. *साठोत्तरी मराठी कविता व कवी*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद १९९९.

३) गुप्ते, विश्राम *नवं जग नवं साहित्य*, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशिंग प्रा.लि., पुणे.

◆◆◆

निवडक कविता : भाग - २.१

प्रफुल्ल शिलेदार

१.० उद्दिष्टे

प्रफुल्ल शिलेदार यांच्या 'तुटत जाण्याचा काळ असला तरीही', 'मुंगी', 'एवढ्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस', 'खूप माणूस होऊन' या कविता अभ्यासल्यानंतर आपणास,

- कवी बहुमितीय आकलनातून वास्तवाकडे कसा पहात असतो हे लक्षात येईल.
- कवीच्या मूल्यात्म दृष्टीचा प्रत्यय येईल.
- कवीच्या काव्य जाणिवांचे प्रतिबिंब अभ्यासता येईल.
- कवीचे प्रतिकूल, दाहक वास्तवात आशावादी असणे लक्षात येईल.
- कवीच्या संवेदनशीलतेला जाणवलेल्या समकालीन जीवनाच्या नोंदी अभ्यासता येतील.
- कवितेतील लय, प्रतीक, प्रतिमा, या घटकाआधारे कवितेचे भाषिक सौंदर्य अभ्यासता येईल.

१.१ प्रस्तावना

प्रफुल्ल शिलेदार यांच्या कवितेतून नव्वोदत्तर काळातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक संवेदनाची नोंद दिसून येते. प्रफुल्ल शिलेदार आपल्या कवितेतून समकालावर निर्भीड भाष्य करतात. माणुसकीवर विश्वास असणारा हा कवी माणसाविषयी अपार करुणा बाळगतो. सहभावाने माणुसकीची कास धरून आत्मविश्वासाने उद्याचे स्वप्न पाहतो. आजच्या अस्वस्थ वर्तमानात कवी माणुसकीचा आणि आशावादाचा दिवा कवितेच्या हातच्या आडोशाने जपतो. मानवी जीवनमूल्ये पादळी तुडवणाऱ्या भवतालाच्या या अवकाशात प्रफुल्ल शिलेदार यांची कविता अत्यंतिक जिव्हाळ्याने माणुसकी जपते. माणसातला, आपुलकीचा ओलावा जाणते आणि माणुसकीचे आस्थाबंध जपून रहावेत म्हणून धडपडते.

विनाशाच्या आणि हिंसेच्या सावटातही माणसाने जगण्याचा, फुलून येण्याचा धर्म जपला पाहिजे असे कवीला वाटते. मानवतावादाच्या निर्णायक शक्तीला विलीन करणं सोप नसते याची जाणीव कवीला आहे. मानवी मूल्ये पायदळी तुडविणाऱ्या अधिपत्याला नकार देणारी, अस्वस्थ असली तरी आश्चस्त असलेली ही कविता आहे. जागतिकीकरणाने प्रभावित केलेल्या समाजसंस्कृतीचे मूल्यात्म भान ही कविता प्रकट करते. आकर्षणाच्या आणि झगमगाटाच्या डोलाऱ्याखाली उपेक्षित वंचित गाडले जात आहेत. भोवडणाऱ्या या अस्वस्थ अवकाशात बदललेल्या वर्तमानाने एक नवी शोषण व्यवस्था उभी केली आहे. जात वास्तव, भांडवली व्यवस्था त्यातून निर्माण झालेली गुंतागुंत यामुळे सर्वसामान्य माणसाच्या जगण्याची विस्कटलेली घडी त्यातून अनुभवाला येणारे ताणतणाव,

भेडसावणारी पडझड यांचे प्रत्ययकारी दर्शन प्रफुल्ल शिलेदारांची कविता घडवते. पारंपरिक मूल्यव्यवस्था आणि आधुनिक जगण्याची न नैतिक भूमिका यातून निर्माण झालेल्या संघर्षाला भिडणाऱ्या सर्वसामान्य माणसाचा अगतिक स्वर या कवितेत अधिक ठळक होत जातो आणि वाचकांना अस्वस्थ करतो हे या कवितेचे यश आहे.

१.२ कवी परिचय – प्रफुल्ल शिलेदार

प्रफुल्ल शिलेदार यांचे 'स्वगत' (१९९३), 'जगण्याच्या पसान्यात' (२००६), 'पायी चालणार' (२०१७, २०२१, २०२४), 'हरवलेल्या वस्तूचं मिथक' (२०२३) हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. प्रफुल्ल शिलेदार यांनी 'पैदल चलूंगा' (हिंदी - २०१७), 'समुद्र पर दस्तक' (हिंदी २०२३), 'आत्मकथे बरेयुवा मुन्ना' (कन्नड २०२३), Scratching the Silence (English - 2025), इंग्रजी, हिंदी, मल्याळम, मणिपुरी, ओडिया, नेपाळी, कन्नड, गुजराती, पंजाबी, दखनी, तेलुगु, स्लोवाक, जर्मन, टर्किश इत्यादी भाषांमध्ये कवितांची भाषांतरे प्रकाशित केली आहेत. प्रफुल्ल शिलेदार यांची 'आदिवासी साहित्य आणि अस्मितावेध' (भुजंग मेश्राम यांच्या वैचारिक लेखनाचे संपादन- २०१४, २०२३), अरुण कोलटकर (समीक्षा संपादन-२०२४), अरुण कोलटकर 'सत्य, सत्ता आणि साहित्य' (जयंत पवार यांच्या वैचारिक आणि अन्य लेखनाचे सहसंपादन २०२४), सांध्य सूक्ते (२००४), शुभवर्तमान (२०१७) (ना. वा. गोखले यांच्या निवडक कवितांचे संपादन), 'युगवाणी' या विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांच्या वाङ्मयीन नियतकालिकाचे संपादन (एप्रिल २०१८ पासून आजपर्यंत या काळात अनेक विशेषांकांचे संपादन) ही संपादने प्रकाशित आहेत. प्रफुल्ल शिलेदार यांचे 'येरझारा' (२०२५) हे गद्य लेखनाचे पुस्तक प्रकाशित आहे. प्रफुल्ल शिलेदार हे अनुवादक आहेत. त्यांचे 'पूल नसलेली नदी' (मानसी यांच्या मल्याळी कथांचे अनुवाद २००९, २०२४), 'जास्तीचे नाही' (विनोद कुमार शुक्ल यांच्या हिंदी कवितासंग्रहाचा अनुवाद २०१३), 'संशयात्मा' (ज्ञानेंद्रपती यांच्या हिंदी कवितासंग्रहाचा अनुवाद २०१३), 'दगड भिरकावू लागलोय' (चंद्रकांत देवताले यांच्या हिंदी कवितासंग्रहाचा अनुवाद २०१९), 'केवळ काही वाक्यं' (उदयन वाजपेयी यांच्या हिंदी कवितासंग्रहाचा अनुवाद- २०२३), 'दुसरा ना कोणी' (कुंवर नारायण यांच्या हिंदी कवितासंग्रहाचा अनुवाद २०२५) तसेच अनेक देशी विदेशी कवींच्या कवितांचे अनुवाद विविध नियतकालिकांमधून प्रकाशित केले आहेत.

प्रफुल्ल शिलेदार यांना विशाखा पुरस्कार (१९९३), शरच्चंद्र मुक्तिबोध काव्य पुरस्कार (२००६), केशवसुत पुरस्कार (२००६), गांधी स्मारक निधी अनुवाद पुरस्कार (२००९), बाळशास्त्री जांभेकर अनुवाद पुरस्कार (२०१४), मारवाडी फाउंडेशन साहित्य गौरव पुरस्कार, (-२०१७), बाराशिव कविता पुरस्कार (२०१८), लोकमंगल साहित्य पुरस्कार (२०१८), साहित्य अकादमी अनुवाद पुरस्कार (२०१८), कवीवर्य कुसुमाग्रज साहित्य पुरस्कार (२०२१), पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटील विशेष साहित्य पुरस्कार, २०२४) इत्यादी पुरस्कारांनी सन्मानित केले आहे. प्रफुल्ल शिलेदार यांना आर्स पोएटिका इंटरनॅशनल पोएट्री फेस्टिवल, ब्रातीस्लावा, स्लोवाकिया येथे कविता वाचनाकरता आमंत्रित (२०१३) केले होते, आकाशवाणी प्रजासत्ताक दिन राष्ट्रीय कविसंमेलनात (२०१३) सहभाग व बावीस भारतीय भाषांमध्ये त्यांच्या कवितेच्या अनुवादाचे प्रसारण झाले. मालवण जि. सिंधुदुर्ग (२०२४) येथे संपन्न झालेल्या चौथे समाज साहित्य विचार संमेलनाचे त्यांनी संमेलनाध्यक्षपद भूषविले. तसेच ते आर्ट ओमाय, इंटरनॅशनल रायटर्स रेसिडेन्सी, न्यूयॉर्क येथे फेलो रायटर (२०२५) म्हणून वास्तव्यास होते.

१.३ विषय विवेचन

जागतिकीकरणाचे संवेदन नव्वदोत्तर कवितेत जाणवते. कारण जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या नव्या जीवनशैलीमुळे माणसाचाच, माणसाकडे पाहण्याच्या दृष्टीत अमूलाग्र बदल झाला. त्यामुळे माणूस पूर्णतः व्यवहारी बनला, त्यातूनच मानवी मूल्यांची घरसण होऊ लागली. परिणामतः सामाजिक प्रगतीत बाधा निर्माण झाली. त्यातूनच नव्या सामाजिक विषमतेने जन्म घेतला. या नव्या सामाजिक विषमतेमुळे 'नवे ग्लोबलचे' गावकुस निर्माण झाले. पुन्हा या नव्या गावकुसात नवभांडवलशाही व्यवस्थेद्वारे शोषणाची प्रक्रिया अधिक गतिमान झाली. या संपूर्ण घडामोडीचा परिणाम नव्वदोत्तर नंतरच्या मराठी कवितेवर झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरण व त्या अनुषंगाने आलेल्या मुक्त बाजारपेठीय संस्कृतीने मानवी जगण्यात गुंतागुंत निर्माण करत अनेक प्रश्न उपस्थित केले. मानवी संवेदनेचे हे समकालीन वास्तव प्रफुल्ल शिलेदार यांच्या कवितेतून प्रतिबिंबित झाल्याचे जाणवते. मानवी जगण्याचे वास्तवावादी चित्र त्यांनी आपल्या कवितांतून मांडले. जगण्याच्या झगमगाटीत माणूस स्वतःचे अस्तित्त्व हरवून मुखवटा घेऊन जगतो आहे, ही भावना या कवीने व्यक्त केली आहे. जीवनाचे वास्तव कवितेतून मांडले. मानवी जगण्यातील निरर्थकता, विरूपता, कटूता माणसाच्या अस्तित्वाचा भाग सहजपणे कसा बनतात या गोष्टींची नोंद कवीने कवितेत केली आहे. मानवी मूल्यांची घरसण याचे वेधक चित्रण प्रफुल्ल शिलेदार यांच्या कवितेत दिसून येते. जागतिकीकरणाची समकालीन कविता आशय, विषय व रचनाशैलीच्या दृष्टीने निराळेपण सिद्ध करणारी आहे. कवीने बदलत्या वर्तमानाचा आलेख रेखांकित केला आहे.

१.३.१ तुटत जाण्याचा काळ असला तरीही

प्रफुल्ल शिलेदार यांच्या कवितेत नव्वदोत्तर जीवनजाणिवांचे, समकालीन संदर्भातील प्रकटीकरण दिसून येते. समकालामध्ये झालेली सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थित्यंतरे, पारंपारिक मूल्य व्यवस्थेची वाताहात मानवाच्या पारंपारिक व नैसर्गिक जीवनशैलीची झालेली पडझड दिसून येते. मानवी जगण्याचे नैसर्गिक रूप हरवून औद्योगिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थित्यंतरामुळे मानवी जीवन कुरूप झाले आहे.

‘तुकडा तोडण्याकरता सुरू असलेल्या झटापटीत

भाकरी थापणारे हात कुठे आहेत

दिवसाढवळ्या सुसाट सुटलेल्या मरणघाईत

गाढ रात्रीने दिलेला जिवंतपणा कुठे आहे

सडका वास नाकातून येतोय बाहेर

आत भरून घेतलेला गंध कुठे आहे

घट्ट काळा धूर चिकटतोय अंगाला

कानाशी झुळझुळणारी हवा कुठे आहे’

रोजच्या जगण्याकरता सुरू असलेल्या धडपडीत जीवनातली प्रेम, माया, सर्जनशीलता आपण हरवून बसलो आहोत. जगण्याच्या धावपळीत आणि भवतालाच्या कोलाहलात आपण जगणे हरवून बसलो आहोत. दाहक आणि

सडक्या वास्तवाला सामोरे जाताना माणसाने आंतर्यामीची सुंदरता हरवून टाकली आहे. औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. हवेतल्या प्रदुषणामुळे घट्ट काळा धूर अंगाला चिकटतोय. पूर्वीची कानाशी झुळझुळणारी हवा कुठे आहे हा अस्वस्थ प्रश्न कवी करतो आहे. औद्योगिक क्रांतीने पर्यावरणावर गंभीर परिणाम केले. औद्योगिकीकरणामुळे हरितगृह वायूचे उत्सर्जन वाढले. हरितगृह वायू वातावरणात अधिक उष्णता अडकवून ठेवतात त्यामुळे जागतिक तापमान वाढून जगभरातील परिसंस्था अस्थिर होतात. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाची जाणीव कवीला अस्वस्थ करते.

स्वतःच्या काट्यावर दुसऱ्याला तोलताना
पायाशी काळाची जमीन कुठे आहे
ओंजळीतून सोडलेलं पाणी गेलंय वाहून
मुळापर्यंत पोहचणारी ओल कुठे आहे
तूटत जाण्याचा काळ असला तरीही
जोडले जाण्याची शक्यता कुठे आहे
दोन हातात मावेल एवढीच आहे पृथ्वी
हिरवेपण तोलणारे तळवे कुठे आहेत

मानवी जगण्याची नैसर्गिक रम्यता, विलोभनियता आपण हरवून बसलो आहोत. जणू आपण 'पायाशी असलेली काळाची जमीन' हरवून बसलो आहोत. असे कवीला वाटते. झगमगाटीच्या, वरवरच्या नटव्या आणि दिखाऊ जगण्यात माणूस स्वतःला रमवू शकणार नाही. त्यामुळे त्याच्या वाट्याला दुभंगलेपण आणि परात्मतेच्या दुःखाला सामोरे जावे लागणार आहे. कारण त्याच्या जगण्याची 'मुळापर्यंत पोहोचणारी ओल' तो हरवून बसला आहे. सामाजिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतरामुळे मानवी मूल्यांची पडझड होऊन माणसाच्या समरसतेचे, एकतेचे विघटन अशा पद्धतीने होत आहे की, तूटत जाण्याच्या काळात जोडले जाण्याची शक्यता आपण हरवून बसत आहोत. जागतिकीकरणामुळे आणि तंत्रज्ञानामुळे 'जग एक खेडे आहे' असे वाटत आहे. जागतिकीकरणामुळे व्यापार संस्कृतीचे आदान प्रदान होत आहे. जग एकमेकांशी जोडले जात आहे. जागतिक पातळीवर लोक एकमेकांशी संवाद साधत आहेत. त्यामुळे पृथ्वी माणसाच्या 'दोन हातात मावेल एवढी झाली आहे'. मात्र पृथ्वीचे 'हिरवेपण तोलणारे तळवे हरवले आहेत'. निसर्गाचे 'हिरवेपण' नष्ट करून माणसाने भौतिक प्रगती केली आहे.

प्रस्तुत कवितेत नैसर्गिक जीवनाच्या गाभ्याशी असलेले हिरवेपण, समृद्धता, सुंदरता, रम्यता, विलोभनियता आपण हरवून बसलो आहोत. ही अस्वस्थ जाणीव व दुखरेपण या कवितेच्या आशयसूत्रातून ध्वनीत होते. वर्तमान जगण्याच्या रेट्यातून निसर्गातील आदिम मूल्य व्यवस्थेशी सुरू असलेला माणसाचा झगडा आणि त्यातून आलेले दुखरेपण आपणास अस्वस्थ करते. तरीही तूटत जाण्याच्या काळात हे सारं सांभाळू शकू हा 'आशावाद' बाळगत भाकरी थापणारे हात जपायला हवे, रात्रीचा गाढ जिवंतपणा सांभाळायला हवा, नाकात भरून ठेवलेला गंध शोधायला हवा, कानाशी झुळझुळणारी हवा सांभाळायला हवी, पायाशी असलेली काळाची जमीन जपायला हवी, मुळापर्यंत पोहचणारी ओल सांभाळायला हवी, जोडले जाण्याची शक्यता शोधायला हवी, पृथ्वीचे हिरवेपण

तळव्यावर तोलता यायला हवे...या कृतीशीलतेने जगण्याचा पण केला पाहिजे. तरच तुटत जाणारे जगणे सांधता येईल.

‘भाकरी थापणारे हात’, ‘काळाची जमीन’, ‘दोन हातात मावेल एवढी पृथ्वी’ या प्रतिमा अर्थपूर्ण आहेत. कवितेच्या आशयाला बहुस्तरीयता प्राप्त करून देतात. सहज सोप्या काव्यभाषेत कवीने व्यापक आशय व्यक्त केल्याचे दिसून येते.

१.३.२ मुंगी

‘मुंगी’ ही अंतर्मुख करणारी चिंतनशील कविता आहे. जागतिकीकरणाच्या दृष्य-अदृष्य परिणामाची जाणीव प्रस्तुत कवितेच्या आशयकेंद्री आहे. माणसाचे विस्थापित होणे, निसर्गापासून विभक्त होणे हे जागतिकीकरणाचे परिणाम आहेत. जागतिकीकरणाने मानवी जीवनात अमुलाग्र बदल केले.

एक मुंगी

थेट माझ्यासमोर उभी राहून

घसा फोडून ओरडून सांगतेय

माझ्या मागे उभं असलेलं धरण

उंच होत होत वाढतंय

आणि ते फुटणारंय बेडकाच्या पोटासारखं

मुंगीच्या आवाजाकडे

मी नेहमीच दुर्लक्ष करतो

आणि फक्त गालातल्या गालात हसतो

मला तिचं सगळं जीव तोडून सांगणं

तिच्याएवढंच हलकं वाटत राहतं

धुळीच्या दरवळासारखं

एक मुंगी धरण उंच उंच वाढत जातय आणि ते फुटणार आहे हे ओरडून सांगत आहे. तिचे सांगणे हे निर्भिडपणाचे आहे आणि त्या ती घसा फोडून सांगत आहे. मात्र मुंगीच्या आवाजाकडे दुर्लक्ष केले जाते. तिचे जीव तोडून सांगणे कवीला धुळीच्या दरवळीसारखं हलकं वाटतं. तिचं सारखं कवीला उद्देशून सांगणं गैरसोईचं होतं. मुंगीचं हसणं कवीला सहन होत नाही. ती कवीला इतकी सूक्ष्म वाटते की, कवी तिला पायाच्या अंगठ्याने चिरडूही शकत नाही. मुंगी कवीच्या लक्षात यासाठी राहते की तिने घसा फोडून सांगितलेलं खरं ठरत जातं.

तिचं सारखं मलाच उद्देशून बोलणं

मला गैरसोयीचं वाटतं

तिचं हसणं सहन होत नाही मला

पण ती इतकी सूक्ष्म आहे की
तिला चिरडूही शकत नाही
माझ्या पायाच्या निबर अंगठ्यांनं
ती दिसत राहते भिंगातून पाहिल्यासारखी
बहुतेक राहत असावी
डोळ्याच्याच बाहुलीवर
ती लक्षात एवढ्याकरता राहते
कारण तिने घसा फोडून सांगितलेलं
महत्त्वाचं आणि खरं ठरत जातं

‘मुंगी’ ही प्रतिमा सामान्य माणसाचे प्रतिनिधित्व करते. मुंगीत श्रम विभाजन, व्यक्तीमधील संवादी असणे आणि गुंतागुंतीची समस्या सोडवण्याची क्षमता असते.

१२ जुलै १९६१ रोजी पुण्यात पानशेत धरण फुटले होते. त्यानंतर खडकवासला धरण फुटले होते. या घटनेत अनेक लोक मृत्यूमुखी पडले. अनेकांची वाताहत झाली होती, अनेकांची आयुष्य उद्ध्वस्त झाली होती. ज्या दिवशी धरण फुटले त्या दिवशी पुण्याजवळच्या पानशेत धरणाला धोका असल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली होती. बातमीत धरणाचा फोटोही छापला होता. याचा अर्थ धरणामुळे धोका निर्माण होणार आहे या संकटाची जाणीव सर्व सामान्य माणसाला झाली होती तरीही विकासाचं स्वप्न पाहणारी सरकारी दमनयंत्रणा सर्व सामान्यांचा आवाज ऐकत नाही.

मध्यप्रदेशातील सरदार सरोवर धरणाचे दरवाजे न उघडल्यामुळे १९३ गावातील कुटुंबांना बुडण्याचा धोका निर्माण झाला होता. त्यासाठी धरणाचे दरवाजे उघडण्याच्या मागणीसाठी आणि संबंधित आदिवासी, शेतकरी आणि भूमिहीन कामगारांचे पुनर्वसन करण्यासाठी ‘राजघाट’ येथे सत्याग्रह करण्यात आला होता. प्रशासनाने दिलेले आश्वासन विश्वासाहं नसते. हजारो रहिवाशांचे जीव धोक्यात असतात. पर्यावरणीय मुद्याबाबत प्रशासनाच्या असंवेदनशीलतेचा प्रत्यय येतो. पर्यावरण, पुनर्वसन आणि विस्थापन या मुद्यांमुळे असंवेदनशीलतेने दुर्लक्ष केले जाते. धरण जितके आवश्यक असते त्याहून अधिक विस्थापनाचा मुद्दा महत्त्वाचा असतो. परंतु सरारची मनमानी आणि भ्रष्ट शासन यंत्रणा बधिर झाल्याचे दिसून येते.

प्रस्तुत कविता बहुस्तरीय आशयाची आहे. मुंगी ही प्रतिमा जैविक कीटक, सामान्य माणूस हा अर्थ ध्वनित करते. या कवितेतील मुंगी या प्रतिमेत मेघा पाटकर यांच्या शोषित, वंचित, आदिवासी, विस्थापित लोकांसाठी केलेल्या लढ्याचे स्मरण होते.

१.३.३ एवढ्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस

प्रस्तुत कवितेत माणसाच्या मनात असणारा द्वेष, कटूता, कडवटपणा यावर भाष्य केले आहे. मानवतेचे धर्म, जात, प्रदेश, समूह या पध्दतीने विघटन होऊन माणूसकी दुभंगल्याचे चित्र हे समाजाचे वास्तव आहे. टोकाचा द्वेष करणे माणसाला श्वास घेण्याइतके सोपे वाटत आहे.

‘डोक्यात उकळत असलेलं
कडूजहर डांबर
तुझ्या डोळ्यांतून आरपार दिसतंय
अंगातून उठत आहेत
दुर्गंधीच्या लाटा
एवढ्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस
या कडवटपणानं
तुझ्या भाषेला मारला आहे लकवा
ती एक पाय ओढत ओढत
निघून जाते आहे तुझ्या अंगणातून
कुटून निर्माण झाला हा कडवटपणा
ही आग इतकी कशी भडकली
आणि करपला आत्मा

माणसाच्या डोक्यात कडूजहर, डांबर उकळत आहे. त्याच्या अंगातून दुर्गंधीच्या लाटा येत आहेत, कवीला वाटते एवढ्या कडवट पणाचं माणूस काय करणार आहे? या कडवटपणामुळे भाषेला लकवा मारला आहे याचा अर्थ भाषा अधु झाली आहे. ती माणसामाणसात संवादाचे पूल बांधू शकत नाही. भाषा हे संप्रेषणाचे माध्यम असते. भाषेमुळे माणसे एकत्र येतात, एकमेकांशी संवाद साधतात, एकमेकांच्या सांस्कृतीची, वैचारिकतेची देवाण घेवाण करतात. या संप्रेषणातून माणसे एकमेकांना जोडली जातात. त्यांच्यात जिह्वाळा निर्माण होतो. परंतु माणसातल्या कडवटपणामुळे भाषेला लकवा मारला आहे. संप्रेषणातून जिह्वाळा निर्माण करण्यात या कडवटपणामुळे भाषा निष्क्रिय झाली आहे. द्वेषाची, कडवटपणाची आग अशा पद्धतीने भडकली आहे की जणू माणसाचा आत्मा करपला आहे.

माणूसपणाची सीमा ओलांडून
भक्ष्य शोधत हिंडणाऱ्या
लांडग्यांच्या कळपातला
तू एक तरस झालास
तुझ्या अंगावर लटकणाऱ्या
उघड्या मांसाच्या तुकड्यांना पाहून
कुत्री झेपावत आहेत तुझ्याकडे
आणि माणसं पाठ फिरवत आहेत
हेदेखील लक्षात येत नाही

माणूसपणाच्या सीमा रेषा ओलांडून माणूस हिंस्त्र झाला आहे. या माणसाच्या हिंस्त्रतेला कवी लांडग्याच्या कळपातल्या तरसाची उपमा देतात. तरस हा मांसभक्षक प्राणी आहे. समाज व्यवस्थेतील हीनता, क्रूरता, माणूसकीला काळीमा फासणाऱ्या घटना आजूबाजूला घडताना दिसत आहेत. या बाबतची कवीची अगतिकता उपरोक्त काव्यओळीत दिसून येते. लांडगा, तरस, कुत्री या हिंस्त्र प्राण्यांच्या प्रतिमेतून मानवी मनातील, वागण्यातील हिंस्त्रता अधोरेखित होते.

ज्या कडवटपणात

वितळून जात आहेत

जगण्यातले गुलाबी आकाशी पोपटी रंग

ज्यामधे राख होत आहे

सगळा कोमलपणा विश्वास ओढ आणि आदर

त्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस

कवीला वाटते या कडवटपणामुळे माणसाच्या जगण्यातले गुलाबी, आकाशी पोपटी रंग वितळून जात आहेत. माणसाच्या मनातील सगळा कोमलपणा, विश्वास, ओढ आणि आदर या भावनांची राख होत आहे. कवीला या प्रश्न पडतो माणूस एवढ्या कडवटपणाचं काय करणार आहे? जगण्यातले गुलाबी, आकाशी, पोपटी रंग हे माणसाच्या विविध भावनांचे प्रतीक आहेत. गुलाबी रंग हा प्रेम, कोमलता, दयाळूपणा, समत्व, संवेदनशीलता याचे प्रतीक आहे. आकाशी रंग हा शांतता, विश्वास, स्थिरता, विशालता, आनंद, आशावाद, निष्ठा, सद् भावना, सकारात्मकतेचे प्रतीक आहे. पोपटी रंग हा समृद्धी, नवता, निसर्ग, प्रगती, पुनरुज्जीवन, चैतन्याचे प्रतीक आहे. माणूस हे सारे जीवनाला सौंदर्य आणि अर्थपूर्णता बहाल करणारे इंद्रधनुषी रंग कडवटपणात वितळवून टाकत आहेत.

प्रस्तुत कवितेत भाषेचे सौंदर्य वाढवणाऱ्या उपमा, प्रतीक, प्रतिमा यांचे उपयोजन करून कवितेच्या आशयाला अर्थपूर्णता बहाल केली आहे.

१.३.४ खूप माणूस होऊन

‘खूप माणूस होऊन’ या कवितेत माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागावे आणि माणूस म्हणून जगावे हा संदेश कवीने दिला आहे. वर्तमानकाळातील सामाजिक घडी विस्कटलेली आहे. मानवतेचे विघटन झाले आहे. दुभंगलेपण घेऊन माणूस जगत आहे. अशा परिस्थितीत समाजाला प्रेम, करुणा, बंधुता, एकात्मता जपण्याची गरज आहे. एकात्मता आणि विविधता हे आपल्या देशाचे वेगळेपण आहे आणि हाच आपल्या देशाचा गौरव आहे. हे वेगळेपण जपता आले पाहिजे. धार्मिक द्वेष, हिंसेला नकार देऊन सद्भावना व विवेकाची कास धरायला हवी. माणूसकीचा धर्म जपायला हवा. म्हणून कवीला वाटते,

आतून सारखा झिनझिनाट

खूप माणूस होऊन जगावं

खूप माणूस होऊन जगावं

कुणी पडताना दिसताच

धावून सावरावं

झडताना दिसताच

पाणी होऊन मुळापर्यंत पोहोचावं

कवीला वाटते, कुणी पडताना दिसताच धावून सावरावं, झडताना दिसताच पाणी होवून मुळापर्यंत पोहोचावं या प्रतिमेतून जीवदान देणे सूचित होते. कुणाला जीवदान देता आलं तर ते निश्चितच द्यावं. अनोळखी माणसांविषयी आपुलकीची भावना यावी की बिनचेहऱ्याच्या गर्दीन ओळखीचं असावं. शब्द इतके सरळ यावेत की समोरच्याच्या हृदयात शिरावे. चोराला मिठी मारता त्याच्या मनामध्ये इतके परिवर्तन व्हावे की त्याने केलेल्या कृत्याविषयी अपराधबोध जन्मावा. माणसाला माणसासारखे वागवून पिसाटाच्या डोळ्यातले कौर्य थांबवता यावे. माणसाने बाईला बाईपण, मुलाला मुलपण आणि माणसाला माणूसपण देता यावे. हिजड्यांच्याही खांद्यावर हात ठेवता यावा. मंदावलेले वाट उजळवता यावी. सत्व गमावल्याची जाणीव नाहीशी व्हावी. डोळ्यादेखत सुटून चाललेली भाषा परत हाती यावी. जीवनातल्या बकालपणाला, उध्वस्ततेला, उदासिनतेला, कोरडेपणाला माणूसपणाने कवटाळता यावे. तडकलेल्या मातीला सांधणारे माणूसपणाचे काळेभोर ढग दाटून यावेत. हरवलेला पुटपुटत, हळहळत खिसे चाचपडताना बंदा रुपया गवसल्यावर जो निरागस आनंद होतो तो गवसण्याचा आनंद व्हावा खूप माणूस म्हणून जगताना.

बिनचेहऱ्याच्या गर्दीनं

ओळखीचं हसावं

अनोळखी माणसातही

पाहताक्षणी घुसावं

शब्द इतके सरळ याचे

समोरच्याच्या हृदयात शिरावे

माणूस होऊन जागावे या साध्या व सोप्या अर्थातून व्यापक अर्थ ध्वनीत होतो. माणूस म्हणून जगणे म्हणजे आपले कर्तव्य पूर्ण करणे, इतरांना मदत करणे, समाज घडविण्यासाठी आपले जीवन समर्पित करणे, भावनांवर नियंत्रण ठेऊन संतुलित जीवन जगणे, सकारात्मक दृष्टीकोन जोपासणे होय. माणूस म्हणून जगणे हे एक कौशल्यच आहे. 'माणूस' होऊन जगण्याची मार्गदर्शिका आहे.

प्रस्तुत कवितेत बिन चेहऱ्यांची गर्दी, ओळखीचं हसू, पिसाटाचे डोळे, रक्ताच्या उसळ्या, मंदावलेली वात या प्रतिमा अर्थपूर्ण आहेत.

१.४ सारांश

प्रफुल्ल शिलेदार यांनी 'तुटत जाण्याचा काळ असला तरीही', 'मुंगी', 'एवढ्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस', 'खूप माणूस होऊन' या कवितातून समकालीन वास्तवाविषयी भाष्य केले आहे. 'तुटत जाण्याचा

काळ असला तरीही' कवितेत नैसर्गिक जीवनाच्या गाभ्याशी असलेले हिरवेपण, समृद्धता, सुंदरता, रम्यता, विलोभनियता हरवून बसल्याची अस्वस्थ जाणीव व दुखरेपण या कवितेतू दिसून येते. वर्तमान जगण्याच्या रेट्यातून निसर्गातील आदिम मूल्य व्यवस्थेशी सुरू असलेला माणसाचा झगडा आणि त्यातून आलेले दुखरेपण या कवितेच्या आशयकेंद्री आहे. 'मुंगी' ही अंतर्मुख करणारी चिंतनशील कविता आहे. जागतिकीकरणाच्या दृष्य-अदृष्य परिणामाची जाणीव या कवितेच्या आशयकेंद्री आहे. माणसाचे विस्थापित होणे, निसर्गापासून विभक्त होणे हे जागतिकीकरणाचे परिणाम आहेत. जागतिकीकरणाने मानवी जीवनात केलेल्या अमुलाग्र बदलाचे प्रतिबिंब या कवितेत दिसून येते. 'एवढ्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस', कवितेत माणसाच्या मनात असणारा द्वेष, कटूता, कडवटपणा यावर भाष्य केले आहे. मानवतेचे धर्म, जात, प्रदेश, समूह या पध्दतीने विघटन होऊन माणूसकी दुभंगल्याचे चित्र हे समाजाचे वास्तवचित्र या कवितेत दिसून येते. 'खूप माणूस होऊन' ही कविता म्हणजे 'माणूस' होऊन जगण्याची मार्गदर्शिका आहे. 'खूप माणूस होऊन' या कवितेत माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागावे आणि माणूस म्हणून जगावे हा संदेश कवीने दिला आहे.

१.५ परिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. तोलणे - वजन करणे, जोखणे
२. लकवा - अर्धांगवायू, अधू होणे, शरीराचा एक भाग निकामी होणे
३. तरस - मांसभक्षक प्राणी
४. घटत जाणे - कमी होणे, क्षीण होणे, घटणे
५. बकालपणाला - उद्ध्वस्त, उदासीनता
६. सांधणे - जोडणे, जुळविणे, एकत्र करणे
७. गवसणे - मिळणे, सापडणे, हाती लागणे

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. कशापर्यंत पोहचणारी ओलं कवी शोधत आहे?

अ. मुळापर्यंत	ब. खोडापर्यंत
क. झाडापर्यंत	ड. फुलापर्यंत
२. दोन हातात मावेल एवढे काय आहे?

अ. चंद्र	ब. सूर्य
क. पृथ्वी	ड. आकाश

१.८ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. 'तुटत जाण्याचा काळ असला तरीही' या कवितेचा आशय स्पष्ट करा.
२. 'मुंगी' या कवितेचे आशयसूत्र स्पष्ट करा.
३. कवितेच्या घटका आधारे प्रफुल्ल शिलेदार यांच्या कवितेचे सौंदर्य स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. 'एवढ्या कडवटपणाचं तू काय करणार आहेस' या कवितेच्या आशयकेंद्री कवी कोणता विचार मांडतो?
२. मुंगी घसा फोडून काय सांगते आणि ती का लक्षात राहते?
३. 'खूप माणूस होऊन' या कवितेतला मानवतावादी दृष्टीकोन स्पष्ट करा.

१.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. कवितेविषयी, वसंत आबाजी डहाके, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
२. कविता संकल्पना आणि निर्मिती, वसंत पाटणकर
३. कविता आणि प्रतिमा, सुधीर रसाळ, मौज प्रकाशन, मुंबई

निवडक कविता : भाग - २.२

एकनाथ पाटील

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

एकनाथ पाटील यांच्या 'माझा बाप शेतकरी', 'तिला खोलवर गलबलून येते आतून', 'मातीत मुळं घट्ट रोवून', 'संतान जॅकोबा डिसूझा' या कविता अभ्यासल्यानंतर आपणास, कवीची ग्रामीण संवेदना, शेतकऱ्याविषयी असलेले आस्था, भावबंध समजून येतील.

ग्रामीण जीवनानुभवातील विदारक वास्तव लक्षात येईल.

औद्योगिक संस्कृतीच्या भयावह आक्रमणाने झालेली शेतकऱ्याची अवस्था लक्षात येईल.

कवीच्या संवेदनशीलतेला जाणवलेल्या बदलत्या ग्रामीण जीवनाच्या नोंदी अभ्यासता येतील.

कवितेतील लय, प्रतीक, प्रतिमा, या घटका आधारे कवितेचे भाषिक सौंदर्य अभ्यासता येईल.

२.१ प्रस्तावना

प्रारंभीच्या कालखंडात ग्रामीण कवितेचे संवेदन प्रगल्भ आणि सखोल नव्हते. परंतु सद्यस्थितीत बदलत्या कालखंडाला सामोरे जात ग्रामीण कविता वास्तवाची नोंद घेत असल्याचे जाणवते. १९९० च्या पूर्वीची ग्रामीण कविता निसर्ग वर्णने, वातावरणातील रम्यता, निसर्गात फुलणारा प्रेमी युगुलांचा प्रेमभाव याचा आविष्कार करणारी होती. १९९० नंतरच्या ग्रामीण कवितेचे रूप साहित्य चळवळीमुळे बदलले. ग्रामीण पार्श्वभूमीवर कार्यरत असणाऱ्या विविध चळवळीतून अनेक लेखक-कवी उदयास आले. आत्मभान असलेली ही पिढी बदलत्या ग्रामीण समस्यांना प्रत्यक्षपणे सामोरे जात होती. त्यांना कृषी जीवनाविषयीचे भान होते. औद्योगिक संस्कृतीच्या आक्रमणामुळे विकासाचे स्वप्न दाखवलेली खेडी उजाड झाली. कृषीसंस्कृतीवर हल्ले झाले. शेतजमिनीवर टोलेजंग इमारती बांधल्या गेल्या. प्रकल्प, धरणे, राष्ट्रीय महामार्ग, मॉल्स निर्मितीसाठी शेतकऱ्यांच्या काळ्याभोर पिकावू जमीनी वापरल्या गेल्या. खेड्यातले लोक उदरनिर्वाहासाठी शहरात पांगले. जागतिकीकरणाच्या उदयामुळे खेड्यातील परंपरा, मुल्ये, संस्कृती बदलली. विकासाचे स्वप्न दाखवून खेड्यांना उद्ध्वस्त केले गेले. हे चित्र बघून नव्या पिढीतील लेखक कवींचा भ्रमनिरास झाला. ही भ्रमनिरासता, अस्वस्थता, आराजकता या लेखक कवींच्या कलाकृतीचे आशयसूत्र बनले. एकनाथ पाटील यांनी ग्रामीण जीवनाचा, कृषी जीवनाचा पेज केंद्रस्थानी ठेवून बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे, शेतकरी जीवनाचे वेगवेगळे बदल आपल्या कवितेतून उलगडून दाखवले आहेत.

शेती हा बेभरोशाचा धंदा आहे. सततच्या दुष्काळामुळे, पिकावर होणाऱ्या रोगराईमुळे, सरकारी मदतीच्या अभावामुळे शेती करणे बिकट होत आहे. बदलत्या शेतीची व्यथा सांगणारी कविता आणि शेतकऱ्याभोवती

घोंगावणाच्या अराजकतेच्या वादळाचे भयसूचन एकनाथ पाटील यांनी आपल्या कवितेतून केले आहे. आपल्या भोवतालाचे सामाजिक पर्यावरण व त्याला वेढून असलेल्या दाहक वर्तमानाची नोंद एकनाथ पाटील यांनी आपल्या कवितेतून केली आहे. आजच्या काळातील औद्योगिक आक्रमणामुळे, जागतिकीकरणामुळे, बदलत्या खेड्याचे भकासपण आणि शेतकऱ्यांच्या विमनस्क अवस्थेचे शल्य कवीला वाटते.

२.२ कवी परिचय – एकनाथ पाटील (जन्म २ डिसेंबर, १९७२)

एकनाथ पाटील हे नव्वद नंतरच्या कालखंडातील कवी आहेत. कृषी संस्कृतीशी घट्ट पाळे असलेली कविता एकनाथ पगार यांनी लिहिली. कृषीजीवन हा त्यांचा आस्थेचा परिघ आहे. शेतकऱ्यांच्या, गावसंस्कृतीतल्या माणसाच्या हर्ष-खेदाच्या भावना त्यांनी आपल्या कवितेतून शब्दांकित केल्या. बदलत्या ग्रामीण जीवनाची व्यथा सांगणाऱ्या कविता एकनाथ पाटील यांनी लिहिल्या आहेत. सध्या ते कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरुण-इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली येथे 'मराठी' भाषा आणि वाङ्मयाचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. एकनाथ पाटील यांचे 'सत्वशोधाच्या कविता' (२००४), 'खुंट्यांवर टांगलेली दुःखं' (२००९), 'आरपार झुंजार', (२०२२) 'अरिष्टकाळाचे भयसूचन' (२०२३) हे चार कविता संग्रह प्रकाशित आहेत. एकनाथ पाटील यांनी '१९७२ चा दुष्काळग्रस्तांचा लढा' (२००८), 'जागतिकीकरण आणि वर्तमान आव्हाने' (२०१८), 'कादंबरीच्या निर्मितीचा सूत्रशोध' (२०२०), 'युगानुयुगे तूच : संदर्भ आणि अन्वयार्थ' (२०२३), 'एन. डी. पाटील यांची प्रदीर्घ मुलाखत' (२०२५) हे ग्रंथ संपादित केले आहेत. तसेच राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर अनेक प्रयोग झालेल्या 'सॉक्रेटिस ते दाभोळकर पानसरे व्हाया तुकाराम' या रिंगणनाटकाच्या एका भागाचे लेखन एकनाथ पाटील यांनी केले आहे. 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' (त्रैमासिक) या मराठीतील वायीन नियतकालिकाचे संपादन एकनाथ पाटील यांनी केले आहे. (कालखंड : एप्रिल २०१६ ते जून २०२२ अखेर)

एकनाथ पाटील यांना कवी केशवसुत पुरस्कार, शेतकरी साहित्य पुरस्कार, विशाखा काव्य पुरस्कार, भि.ग रोहमारे ग्रामीण साहित्य निर्मिती पुरस्कार, वसंत सावंत काव्य सन्मान, मुक्ताई साहित्य पुरस्कार, दे. भ. बळवंतराव मगर साहित्य पुरस्कार भूमी काव्य पुरस्कार, नारायण सुर्वे काव्य पुरस्कार, कविवर्य रेंदाळकर वाङ्मय पुरस्कार, सुधांशु काव्य पुरस्कार, शब्दगंध काव्य पुरस्कार, चैतन्य माने काव्य पुरस्कार, मैत्र काव्य पुरस्कार, श्रीशब्द काव्य पुरस्कार, उत्कृष्ट साहित्यकृती पुरस्कार, न.ना. देशपांडे उत्कृष्ट काव्यसंग्रह पुरस्कार, कृष्णाई साहित्य गौरव पुरस्कार, बलभीम मुळे स्मृती पुरस्कार, कोळंबा वाचनालयाचा साहित्य पुरस्कार, वामनदादा कर्डक काव्य पुरस्कार, शिविम उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मिती पुरस्कार, शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे उत्कृष्ट ग्रंथ पुरस्कार, काशिबाई घुले राज्यस्तरीय साहित्य पुरस्कार, चिकोत्रा भूषण पुरस्कार, शाहीर अण्णा भाऊ साठे साहित्य पुरस्कार, शहीद शिवाजी मगदूम समाजरत्न पुरस्कार, विशेष गुण गौरव साहित्य पुरस्कार, साधना पुरस्कार, या पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे.

२.३ विषय विवेचन :

ग्रामीण कविता ही कृषीसंस्कृतीची कविता आहे. समकालीन ग्रामीण कवितेने कृषीसंस्कृतीचे विविधांगी जीवनदर्शन घडविलेले दिसून येते. जागतिकीकरणाच्या परिणामाची नोंद या कवितेने ठळकपणे केलेली दिसून येते.

समकालातील एकनाथ पाटील हे कृषी संवेदन अधोरेखित करणारे महत्त्वाचे कवी आहेत. एकनाथ पाटील यांनी नव्वोदत्तर कालखंडात ग्रामीण जीवनात निर्माण झालेल्या समस्येवर भाष्य केले आहे.

एकनाथ पाटील यांच्या आस्थेचे केंद्र गाव आहे. औद्योगिक संस्कृतीमुळे गाव आणि शहर हे पेच निर्माण झाले. खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या धोरणांमुळे ग्रामीण जीवनात अनेक स्थित्यंतरे झाली. विकासाच्या नावाखाली ग्रामीण जीवनाचे शोषण झाले. या शोषणाची नोंद एकनाथ पाटील यांनी आपल्या कवितेतून घेतली आहे. गावातील राजकारण, जातीयता, धर्मांधता, सावकारशाही, व्यसनाधिनता, गावपातळीवरील कुटील कारस्थाने, निसर्गाचा लहरीपणा याच परिणाम कृषीनिष्ठ ग्रामजीवनावर झाला. या परिणामाचे पडसाद एकनाथ पाटील यांच्या कवितेत दिसून येतात. शेती- माती- माती या आशयसूत्रातून त्यांनी कवितालेखन केले. त्यांची कविता अंतर्मुख आणि चिंतनशील आहे.

२.३.१ माझा बाप शेतकरी

शेतकरी हा भारतीय कृषी व्यवस्थेचा कणा आहे. 'मढे झाकुनिया। करावी पेरणी।' या संत वचनाप्रमाणे तो काळ्या आईवर श्रद्धा ठेवतो, तिला सर्वस्व अर्पण करत मातीत राबणारा शेतकरी सर्वांना पोसतो. म्हणूनच तो 'जगाचा पोशिंदा' असतो. जगाचा पोशिंदा असलेल्या या शेतकऱ्याच्या जीवनाची व्यथा दयनीय असते. दैन्य-दारिद्र्याने गांजलेला, दुष्काळ, पाणी टंचाई, रोगराई, कर्जबाजारी या कचाट्यात सापडलेल्या दुर्दैवी शेतकऱ्याची शोकात्म वेदना हे या कवितेचे आशयसूत्र आहे.

'माझा बाप शेतकरी
उभा खपला मातीत
दारिद्र्याची कळ त्याच्या
सदा उठते छातीत'

'माझा बाप शेतकरी' ही कविता शेता राबणाऱ्या उन्हातानात अपार कष्ट करणाऱ्या बाप नावाच्या बळीराजाचे शोकात्मक कथन आहे. उभं आयुष्य शेतात राबणाऱ्या बापाच्या वाट्याला दारिद्र्य येते. आस्मानी सुलतानी संकटांना तोंड देताना ह्या शेतकरी बापाची विठोबावर श्रद्धा आहे.

'त्याच्या छातीतली कळ
कशी व्हील हलकी?
बोले विठोबाला नवस
तुला वाहीन पालखी'

दारिद्र्यात हताश झालेला बाप विठोबाला 'पालखी वाहण्याचा' नवस करतो विठुलाला आई बाप समजणारा बाप त्याच्या बरकतीला व्यवहारीक फुटपट्टीने मोजत नाही. विठुलावर नितांत श्रद्धा असलेल्या शेतकरी बापाच्या हाकेला मात्र विटू धावून जात नाही. कवीला भाबड्या बापाला विटूचं फसवणं अस्वस्थ करते.

दैववादी असलेल्या शेतकऱ्याला जेव्हा निसर्गही साथ देत नाही, शेती पिकत नाही म्हणून हताश होणं खचून आणि खंगून जाणाऱ्या शेतकऱ्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या या शेतकरी बापाची व्यथा प्रस्तुत कवितेत हृदयस्पर्शी

शब्दात मांडली आहे. शेतकऱ्यांच्या दुःखाची एक हाताश जाणीव या कवितेतून व्यक्त होते. ज्याच्यावर विश्वास आहे तो देवही शेतकऱ्यांच्या आर्त प्रार्थनेला प्रतिसाद देत नाही.

‘काळजीचा फाळा
त्याच्या पोटात घुसला
गरिबीचा साप
त्याच्या पाठीला डसला
हत्तीसारा माझा बाप
हळूहळू खचला
दारिद्र्याचा गाळ
त्याच्या पायात साचला.’

निसर्गाची अवकृपा शेतकऱ्याला दारिद्र्याच्या खाईत लोटते. या सार्वत्रिक दुःखाचे प्रातिनिधिक रूप या कवितेत दिसून येते.

दारिद्र्याची कळ, व्यवहाराच माप, काळजीचा फाळ, हत्तीसारा बाप, दारिद्र्याचा गाळ या शब्दप्रतिमा अर्थपूर्ण आहेत. कवितेत यमकबद्ध रचनेमुळे लय निर्माण झाली आहे. मातीत-छातीत, हालकी-पालखी, बाप-माप, केला-गेला, मान-दान, घुसला-डसला, खचला-साचला, राहिला-ध्यायीला अशा शब्दसंयोगामुळे कवितेला लय प्राप्त झाली आहे.

२.३.२ तिला खोलवर गलबलून येते आतून

‘तिला खोलवर गलबलून येते आतून’ या कवितेत तरुमावशीच्या व्यक्तिगत पातळीवर सुरू असलेला भावनिक कोलाहल अपत्य असूनही एकाकी जीवन जगणाऱ्या वृद्ध अवस्थेतील आईबापाचे प्रतिनिधित्व करतो. नोकरीसाठी खेड्यातून शहरात स्थलांतर करणारी मुले आई वडिलांना सोबत नेत नाहीत आणि गावाकडे येवून त्यांची देखभालही करत नाहीत. नव्या पिढीला आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करणे अटळ असले तरी जगण्याच्या लढाईत आलेली कर्तव्यभावना निभावली जात नाही. मूल्यहीनता, संवेदनशीलता, जगण्याला आलेले बाजारू रूप, फायदे-तोटे या गणितावर बेतलेल्या नातेसंबंधातून जगण्याला आलेले बाजारूरूप या कवितेत दिसून येते.

‘गाडी गेल्यावर मला तिच्या दारावरून जावे लागते
तेव्हा डोक्याला हात लावून तरुमावशी दारातच बसलेली असते.
अधू झालेल्या किलकिल्या डोळ्यांनी आधी माझा अंदाज घेते
खात्री पटल्यावर जोराची हाक देते,
‘ए माज्या हाट्याच्या तसाच जातू व्हय रं मला टाळून’
मला जाताच येत नाही मग पुढे तिचे घर गाळून
रस्त्यावरच उभारलो तिच्याशी बोलत
तर वाकत वाकत जवळ येते
आणि हाताला धरून ओढून नेते.’

गावी गेल्यावर तरूमावशीच्या गावावरून जाताना अधू असलेल्या आपल्या किलकिल्या डोळ्यांनी तरूमावशी कवीचा अंदाज घेते. दारावरून चाललेल्या कवीला तरूमावशी हाक मारून बोलावते. कवीत स्वतःच्या मुलला बघणारी तरूमावशी चहाचं आदन ठेवत तिच्या एकटेपणविषयी, तिला वाटणाऱ्या पोरकेपणाविषयी भरभरून बोलते.

‘तिकडे चुलीवर चहा असतो शिजत
तिच्या दुःखाला स्पर्श करायला माझे मन नाही धजत.
म्हणते, ‘लेकरा माजं धा गेलं पाच उरलं
मालक मरून गेला मला एकटीला मागं सोडून
त्यो गेला नी बध मी बी कशी पडले मोडून
बचारामाला शिकीवला हाडाची काडं करून
पर त्यो बी इसरला.
आता म्हातारपणात एकटीच ज्हाते भुईला धरून
एक येळा शिजवायचं आन दोन येळंला खायचं
खालं तर खायचं नायतर कवा कवा तसंच ज्हायाचं.’

तरूमावशीचा शिकलेला लेक शहरात नोकरी निमित्त जातो. आपल्या बायको-पोरात तिथेच रमतो आणि गावाकडच्या वृद्ध आईकडे दुर्लक्ष करतो. तरूमावशीला गावाकडे एकटे सोडून राहणारा तिचा लेक सुगी झाल्यावर वाण्याच्या दुकानात फोन करतो. ‘धान्य माझ्याशिवाय विकू नको’ म्हणतो. तरूमावशीचा मुलगा घाईघाईत मुंबईहून येतो. धान्याचे पैसे घेऊन लगेच परत जातो. तरूणपणी आईने खस्ता खावून, कष्ट करून, दागिने गहाण ठेऊन त्याला शिकवले परंतु मुलाने आईच्या कष्टाची जाणीव ठेवली नाही. तरूमावशी म्हातारपणी स्वतःच्या लेकराजवळ रहावसं वाटतं, नातवंडांना मांडीवर घ्यावसं वाटतं. परंतु सुनेला गावाकडची म्हातारी सासू नको असते. तरूमावशीचं दुःख गावाकडील बहुतांशी वृद्धावस्थेतील माणसांचे दुःख आहे.

२.३.३ मातीत मुळं घट्ट रोवून

२००० च्या शेवटच्या दशकात आपल्या देशाने खुली अर्थव्यवस्था स्वीकारली. खुल्या अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांना विविध संधी देणे अपेक्षित होते. खुल्या अर्थव्यवस्थेत शेतकऱ्यांना या संधीचा लाभ घेता यावा म्हणून शासनाने शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी योग्य धोरणे आणि योजना राबवणे गरजेचे असते. यामुळे खुल्या अर्थव्यवस्थेत शेतकरी विविध प्रकारची उत्पादने उदा. धान्य, भाजीपाला. ही उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारात विकू शकतात. शेतकरी इतर देशाकडून नवीन तंत्रज्ञान आणि उत्पादने आयात करू शकतात व स्वतःची उत्पादने निर्यात करू शकतात. शेतकरी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर इतर उत्पादकांशी स्पर्धा करू शकतो. आपल्या उत्पादनासाठी मोठी बाजारपेठ मिळवू शकतो. मात्र या खुल्या अर्थव्यवस्थेचे शेतकऱ्याला फायदे होण्याऐवजी तोटे झाले.

‘संकरितच्या नादाला लावून
तुझ्या गाडग्याला अस्सल वाणाचा सकस बिवाळा

कधीच मोडीत काढला त्यांनी
आता बाजारात मिळणारा डुप्लिकेट बिवाळा
तुझ्या रानात उगवून येत नाही
त्याचं काय करायचं?’

खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या स्वीकारामुळे बहुराष्ट्र कंपन्यांचा शिरकाव झाला. देश जागतिक बँकेच्या दबावाखाली आला आणि सरकारने देशातील सीड बँका बंद केल्या. कृषी विद्यापीठातील बियाणे संशोधनाला प्रोत्साहन दिले नाही, त्याकडे दुर्लक्ष केले. बहुराष्ट्र कंपन्यांनी प्रलोभने दाखविली. शेतीची समृद्धी होऊन शेतकऱ्यांच्या जीवनात अमूलाग्र बदल होणार असल्याचे विविध जाहिरातीतून दाखवले. शेतकरी या प्रलोभनाला आणि मृगजळाला भुलला. शेतकऱ्याने पारंपारिक शेती नाकारून रासायनिक शेती अवलंबली. व्यवस्थेने शेतकऱ्याला पारंपारिक शेती पद्धती नाकारून रासायनिक शेतीपद्धती अवलंबण्यास भाग पाडले. संकरीत बियाणे, रासायनिक खते, रासायनिक शेतीपद्धती, किटक नाशकांचा अतिरेकी वापर यामुळे शेतकरी कर्जात बुडाला. उत्पादन खर्चावर आधारीत हमीभाव त्याला मिळाला नाही. रासायनिक खताच्या वापरामुळे शेतातल्या मातीचा कस निकृष्ट झाला. बेभरोशाच्या पावसामुळे उत्पन्न घटले. बँकांच्या तुटपुंज्या कर्जाच्या खर्चामुळे शेतकरी दुर्दशेच्या चक्रव्यूहात अडकला.

‘तुझ्या अर्ध्याअधिक शेतांवर आक्रमण करून
सेझसाठी टोलजंग काँक्रीटकरण केलंच आहे त्यांनी
तिथं उभारलेल्या उद्योगांचं रसायनमिश्रित सांडपाणी
तुझ्या उरल्यासुरल्या शेताच्या तुकड्यात आणून सोडलं आहे
शेताबरोबरच आता तुझा मेंदूही क्षारपड होत निघालाय
त्याचं काय करायचं?’

सेझ (SEZ)मुळे शेतकऱ्याचे नुकसान झाले. शेतकऱ्याची सुपीक जमीन बळकावल्यामुळे ते बेरोजगार झाले. सुपीक जमीनीवर टोलजंग इमारती बांधल्या गेल्या. विविध रासायनिक उद्योगांनी रसायन मिश्रीत पाणी नद्यांना सोडले. त्यामुळे जमीन क्षार मिश्रीत झाली. काळ्या आईमुळे शेतकऱ्याचा उदरनिर्वाह होत होता. सेजमुळे त्याच्या उपजिवीकेचे साधन हिसकावून घेतले गेले. त्यामुळे शेतकऱ्याचे मानसिक खच्चीकरण झाले. आपल्याला फसवल्या गेल्याची भावना आली. उजाड शेत आणि उद्ध्वस्त गाव सोडून शेतकरी शहरात स्थलांतरित झाले. शेतकऱ्याविना गावं उजाड झाली.

‘या सगळ्या परिस्थितीवर मात करताना
तू नांगर सोडला नाहीस
धानाला दर मिळत नसतानाही
शेती कसणं सोडलं नाहीस

मात्र आता तुलाच

जगण्यातून हद्दपार करण्याची

कुटील कारस्थानं सुरू आहेत...'

कवीला शेतकऱ्यांचे कौतुक यासाठी वाटते की, या सगळ्या परिस्थितीवर मात करताना शेतकऱ्याने नांगर सोडला नाही. धान्याला हमीभाव नसताना शेती करणं सोडलं नाही. शेतकऱ्याच्या आजूबाजूला सगळे प्रश्न आवासून उभे आहेत तरीही शेतकऱ्याने धीर सोडता कामा नये. सर्व ताकदीनीशी ही लढाई शेतकऱ्याला लढावी लागणार आहे.

'मातीत मुळं घट्ट रोवून

सर्व ताकदीनीशी आपल्याला लढावंच लागेल या लढाईत

टिकावंच लागेल सर्वस्व पणाला लावून

आजमितीला बाकी काहीच नाही करता आलं,

तरी जगण्याला धार लावून ठेवणं आपल्या हाती आहे

तेवढी धार लावून ठेवूया...'

शेतकऱ्याविषयी उदासिन असलेल्या राजकीय धोरणांनी शेतकऱ्यांचे जीवन अधिकच उद्ध्वस्त केल्याचे दिसून येते. नव्या अर्थकरणात शेतकऱ्यांचे शोषण होत आहे. शेतकऱ्यांचे भयावह शोषणाचे आणि पिळवणूकीचे करुण चित्र रंगवून ही कविता थांबत नाही तर शेतकऱ्यांना संघर्ष करण्याची चेतावणी देत आहे.

२.३.४ संतान जॅकोबा डिसूझा

'संतान जॅकोबा डिसूझा' हा निरपेक्ष भावनेने गावाची सेवा करणारा तळमळीचा कार्यकर्ता होता म्हणूनच तो गावाचा सलग वीस वर्ष बिनविरोध सरपंच होता. गावाने त्याला मोठ्या भावाचा दर्जा दिला होता. त्याने कुठल्या शाळेत शिकवले नाही तरी आख्खा गाव त्याला संतान मास्तर म्हणायचे. अल्पसंख्याक असलेल्या संतान जॅकोबा डिसूझाने आपला धर्म गावाच्या सेवेआड कधी येऊ दिला नाही. गावाच्या रितीभाती त्याने निष्ठेने सांभाळल्या.

'त्याच्या गळ्यात पंढरीची माळ

गावाच्या वारकरी पंपरेशी जोडलेली त्याची नाळ

त्याच्या देव्हान्यात येशू आणि विठोबा एकत्र नांदायचे

सगळ्या गावाला एका समान धाग्यात बांधायचे

दसऱ्याला जोतिबाच्या पालखीला त्याने नेहमीच दिला खांदा

त्यावरून गावाने कधीच केला नाही वांदा.'

समकालातील धर्मांध असलेल्या दाहक वास्तवात 'संतान जॅकोबा डिसूझा माणूसकी जपायचा. त्याच्या देव्हान्यात येशू आणि विठोबा असायचे. दसऱ्याला जोतिबाच्या पालखीला तो श्रद्धेने खांदा द्यायचा. गावातल्या

लोकांच्या अडीअडचणींना तो धावून जायचा. गावातले उपकार जाणून तो सदैव गावकऱ्यांविषयी कृतज्ञ असायचा. त्याने कुठलेही पद मिळवले नाही आणि सत्तेचा माज वाटू दिला नाही. गावातील सगळ्या माणसांप्रती त्याला कळवळा होता. सामान्यातला सामान्य होऊन तो वेळोवेळी लोकांच्या अडचणींना धाऊन जात असे. कधी पंचायतीच्या फळ बागेत तो शिपायाबरोबर तण खुरपायचा. तर हातात खराटा घेऊन प्राथमिक शाळेचा परिसर झाडायचा. सत्तेतून त्याने कधी पैसे मिळवले नाहीत आणि पैसे देऊन कधी कुठले पद मिळवले नाही. त्याची बायको वाड्यावस्त्यावर फिरून झिग्या बांगड्या विकायची. त्यावर त्याच्या कुटुंबाची उपजिविका चालायची. गावात त्याने जात धर्माला द्वेषाचे स्वरूप दिले नाही.

आयोध्येत बाबरी मशिदीचं पतन झालं आणि गावात दुही निर्माण झाली. या प्रसंगाला घेऊन काही दुष्टप्रवृत्तीच्या लोकांनी तापल्या तव्यावर पोळी भाजण्याचा प्रयत्न केला आणि संघर्ष निर्माण केला. संतांचा सर्वधर्म समभाव गावातल्या दुष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांना रुचला नाही. त्याच्या वागण्याचे त्या लोकांनी भांडवल केले. 'हा कोण, कुठला याचा काय संबंध गावाशी?' हा प्रश्न उपस्थित करून संतांविषयी गावात उलटसुलट प्रचार केला. संतांनी मात्र त्यांच्या अपप्रचाराला प्रतिउत्तर दिले नाही आणि निवडणूक जिंकण्याचे राजकारणही केले नाही. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे संता निवडणूक हरला. निर्विकारपणे पंचायतीतून घरी परतला. पुन्हा तो पंचायतीची पायरी चढा नाही आणि झाल्या प्रकारावर त्याने कुणावर रागही धरला नाही.

'खूप वर्ष झाली या गोष्टीला
तरीही आता संतान लोकांत फारसा मिसळत नाही
कुणाश्या फारसा बोलत नाही
मनातली सल कुणासमोर खोलत नाही
आता तो एकटा एकटाच आत्ममग्न असतो
आणि गाव मात्र आताबाहेरून पुरता भग्न दिसतो...'

प्रस्तुत कविता धर्माधता आणि जाती द्वेषाच्या प्रखर समकालीन समस्येवर प्रकाशझोत टाकते. बहुतांशी गावातील राजकारणाचे हे चित्र आहे. धर्म द्वेषाचे आणि जातीय द्वेषाचे राजकारण गावात शिरल्यावर गावाची एकी दुभंगते आणि प्रगती खुंटते. विशिष्ट जाती जमाती विषयी नकारात्मक भावना व द्वेष पसरवून राजकारण केले जाते त्यामुळे गावात भेदभाव, हिंसा आणि सामाजिक तणाव निर्माण होऊन गावातल्या समरसतेला धोका निर्माण होतो.

२.४ सारांश

एकनाथ पाटील यांनी 'माझा बाप शेतकरी', 'तिला खोलवर गलबलून येते आतून', 'मातीत मुळं घट्ट रोवून, संतान जॅकोबा डिसूझा' या कवितातून ग्रामीण जीवनातील दाहक वास्तव पारदर्शीपणे व्यक्त केले आहे. ग्रामीण जीवनानुभवांतील विदारक वास्तव आणि परंपरागत श्रद्धांनी केलेला भ्रमनिरास याचा प्रत्यय 'माझा बाप शेतकरी' यातून येतो. भ्रष्ट सरकारी अर्थव्यवस्था कोणतेही फायदे शेतकऱ्यापर्यंत पोहचू देत नाही. त्यामुळे या शेतकऱ्याची अवस्था दयनीय असते. दैन्य-दारिद्र्याने गांजलेला, दुष्काळ, पाणी टंचाई, रोगराई, कर्जबाजारी या दुष्ट चक्रात

सापडलेल्या दुर्दैवी शेतकऱ्याचे भयावह वास्तव चित्रित केले आहे.

‘तिला खोलवर गलबलून येते आतून’ या कवितेत आधुनिक काळात नातेसंबंधात निर्माण झालेला कोरडेपणा अधोरेखित होतो. जगण्याच्या कोलाहलात माणसे संवेदनाशून्य होत आहेत. आपत्य असूनही एकाकी जीवन जगणाऱ्या तरुमावशीचे दुःख अनाथासारखे जगणाऱ्या वृद्ध अवस्थेतील आईबापाचे दुःख आहे.

‘मातीत मुळं घट्ट रोवून’ या कवितेत औद्यागिक संस्कृतीच्या भयावह आक्रमणाने अस्वस्थ झालेला शेतकरी, शेतकऱ्याविषयी उदासिन असलेल्या राजकीय धोरणांनी शेतकऱ्याचे जीवन अधिकच उद्ध्वस्त केल्याचे दिसून येते. नव्या अर्थकरणात शेतकऱ्याचे शोषण होत आहे. शेतकऱ्याचे भयावह शोषणाचे आणि पिळवणूकीचे करुण चित्र रंगवून ही कविता थांबत नाही तर शेतकऱ्यांना संघर्ष करण्याची चेतावणी देत आहे.

२.५ परिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. बरकत - वाढ, विपुलता, समृद्धी
२. ध्यायी - ध्यान, चिंतन, मनन, स्मरण
३. अगळपगळ - मोकळेपणाने बोलणे, मोकळे, सैल
४. जोखणे - अंदाज घेणे, एखाद्या गोष्टीचे वजन करणे
५. आधण - उकळी, कढ, पाणी तापल्यानंतरची आवस्था
६. येळ - वेळ, समय
७. बाव - पायऱ्या असलेली विहिर, बावडी
८. बिवाळा - पेरणीसाठी साठवलेले बियाणे, धान्याची साठवण

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्न

अ. बहुपर्यायी वस्तुनिष्ठ प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. शेतकरी बाप विठोबाला ----- वाहण्याचा नवस करतो.

अ. पालखी

ब. मुकूट

क. चांदीचे डोळे

ड. नारळ

२.८ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. एकनाथ पाटील यांच्या कवितातून बदलत्या खेड्याचे किंवा कृषी जीवनाचे चित्र स्पष्ट करा.
२. एकनाथ पाटील यांच्या कवितेतील ग्रामीण संवेदन स्पष्ट करा.
३. 'मातीत मुळं घट्ट रोवून' या कवितेत औद्योगिक संस्कृतीच्या भयावह आक्रमणाने अस्वस्थ झालेल्या शेतकऱ्याची अवस्था स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. 'संतान जॅकोबा डिसूझा' या कवितेच्या आधारे संतान जॅकोबा डिसूझाची व्यक्तिरेखा स्पष्ट करा.
२. गावातील राजकारणाचा संतान जॅकोबा डिसूझाच्या मनावर काय परिणाम झाला.
३. 'मातीत मुळं घट्ट रोवून' या कवितेत शेतकऱ्याने 'जगण्याला धार लावून ठेवणं' गरजेचे आहे असे कवीला का वाटते?

२.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. खुंट्यांवर टांगलेली दुःखं, एकनाथ पाटील, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००९.
२. ग्रामीण कवितेचा इतिहास, डॉ. कैलास सारवेकर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९९
३. 'ग्रामीण साहित्य: प्रेरणा आणि प्रयोजन, डॉ. श्रीराम गुंदेकर, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९९
४. 'मुराळी' अंक, संपा. राजन गवस, एप्रिल २०२५

घटक ३

निवडक कविता : भाग - २.३

रफीक सूरज

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

- रफीक सूरज यांच्या 'इसेंट्रीक', 'पाटीचा काळा चौकोन', 'दुर्बीण', 'नखं' या कविता अभ्यासल्यानंतर आपणास,
- कवीने कवितेत नोंदवलेले समकालीन वास्तव अभ्यासता येईल.
- लिंगभावाच्या राजकारणाला कवीने कवितेतून कसा हस्तक्षेप नोंदविलेला आहे याचा अभ्यास करता येईल.
- कविच्या मनातील भावनिक संघर्ष तसेच कविला वाटणाऱ्या सामाजिक व राजकीय समजून येतील.
- कवितेच्या आशयाच्या माध्यमातून पर्यावरणीय समस्या, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरील निर्बंध, समाजातील विदारक वास्तव लक्षात येईल.
- कवीला वाटणारे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे मोल आणि गरज लक्षात येईल.
- कवीच्या संवेदनशीलतेला जाणवलेल्या विविध सामाजिक समस्या अभ्यासता येतील.
- कवीने अर्थपूर्ण प्रतिमांचे उपयोजन करून कवितेतील आशयाचा अधिक नेमकेपणाने आविष्कार कसा केला आहे हे अभ्यासता येईल.

३.१ प्रस्तावना

समकालीन मराठी कवितेच्या परिप्रेक्ष्यातून विचार करित असताना काही महत्त्वाच्या कवींमध्ये रफीक सूरज यांच्या नावाची आवर्जून नोंद करावी लागते. गेल्या तीन दशकापासून त्यांनी लिहिलेल्या कविता निश्चितच लक्ष वेधून घेणाऱ्या आहेत. विदारक, भयग्रस्त भवतालाला व वर्तमानाला दिलेली तीव्र प्रतिक्रिया म्हणजे रफीक सूरज यांची कविता! या कवितांतून समाजस्थितीचे उपरोधिक, विदारक वास्तव संयतपणे शब्दबद्ध झालेले दिसते. व्यक्तीकडून समष्टीकडे जाणारा या कवितांचा प्रवास आहे. स्वतःच स्वतःशी केलेला संघर्ष आणि या संघर्षातून घेतलेला आत्मशोध या कवितेत आहे. समकालीन जगण्याचा अन्वयार्थ लावणारी ही अत्यंत महत्त्वाची कविता आहे. समकालीन वास्तव आणि त्यातून निर्माण झालेले भावनिक, सामाजिक, राजकीय संघर्ष हे या कवितेचे आशयसूत्र आहे. माणसाचे झालेले वस्तुकरण, भावनिक, सामाजिक, राजकीय संघर्षांच्या उद्भवेगातून निर्माण झालेले एकटेपण, अस्तित्व शोधाची निकड या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे.

मानवी नातेसंबंधातील विदिर्णता आणि तिच्या तळाशी असलेलं माणसाचं एकटेपण, जगण्याला नव्याने भिडण्याची उमेद या कवितेत आहे. तसेच कशाशीही जोडले न जाण्यातून, तुटलेपणातून येणारी हतबलता येथे दिसते. आनंद, दुःख कोणतीही भावना धडपणे व्यक्त न होण्याची घुसमट रफीक सूरज यांच्या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. जगण्यातल्या तान्या बान्यांच्या आड असलेलं लिंगभावाचं आणि जातीयतेचं राजकारण जाणून घेत त्याला हस्तक्षेप नोंदवणारी ही कविता आहे. आयुष्य 'चिडिचूप', निमुटपणे जगणाऱ्या असंख्य पिचलेल्या माणसांच्या यातनांचा पट या कवितेत मांडला आहे. सामाजिक पडझडीतून काळाच्या ओघात निर्माण झालेली न्हासशील स्थित्यंतरे ही कविता नोंदवते. स्त्रियांच्या भावविश्वाशी अंतरीच्या कळवळ्याने समरस झालेला हा कवी त्यांच्या घुसमटीची, शोषणाची निष्पापपणाची, संघर्षाची, त्यांच्या वाट्याला आलेल्या पोरकेपणाची, समंजसपणाची, मुक्या दुःखाची कितीतरी भावचित्रे रेखाटतो. स्त्रियांविषयी आत्मीय जिव्हाळा या कवितेत प्रतिबिंबित होतो.

३.२ कवी परिचय – रफीक सूरज (जन्म: १९ मार्च १९७०)

रफीक सूरज हे कादंबरीकार, कवी, समीक्षक म्हणून परिचित आहेत. रफीक सूरज यांचे 'सोंग घेऊन हा पोर' (२०११), 'चिडीचूप' (२०२२), हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. 'आभाळ' (१९९०), 'बेबस' (२०१३), 'पायाड' (२०२०), 'आरशातल्या आरशात' हे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. 'रहबर' (२००६), ही कादंबरी प्रकाशित आहे. तसेच त्यांचे 'आवडनावड' (२००८), 'महानगरीय कविता: नवे वळण, नवे परिमाण' (२०२१), 'भारतीय साहित्याचे निर्माते: रणजित देसाई' (२०२१), 'भारतीय साहित्याचे निर्माते: सखा कलाल' (२०२५), हे समीक्षा लेखन प्रसिद्ध आहे. 'लघुनियतकालिकांची वर्णनात्मक सूची'चे (२०११) लेखन त्यांनी केले आहे. तसेच 'दस्तक' (२०१२), मुस्लीम कवींच्या कवितांचे संपादन, 'गाठीभेटी' (२०१३), अकरा साहित्यिकांच्या मुलाखती, 'जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरीतील शोषितांचे जग' (२०१८), 'हाताची घडी तोंडावर बोट' (२०२२), (सुनीलकुमार लवटे यांच्या निवडक कवितांचे संपादन), 'मुस्लीम लेखकांच्या मराठी ग्रंथांची सूची' (२०२४), 'कविवर्य ए. पां. रेंदाळकर: जीवन चरित्र आणि समग्र साहित्य' त्यांची संपादने प्रसिद्ध आहेत.

रफीक सूरज यांना अण्णा भाऊ साठे पुरस्कार (२००७), बहिणाबाई चौधरी पुरस्कार (२०१२), ना. धों. महानोर पुरस्कार (२०१९), मोरेश्वर पटवर्धन पुरस्कार (२०१२), 'कवितेचा पाडवा : ना. धों. महानोर पुरस्कार' (२०२५) याशिवाय विविध मान्यवर साहित्य संस्थांचे विविध पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

३.३ विषय विवेचन

रफीक सूरज यांची कविता सामाजिक व राजकीय समस्यांवर भाष्य करते. कवीच्या अंतरद्वंद्याच्या संघर्षाची ही कविता आहे. कृतीशील हस्तक्षेप नोंदविण्याचे कसब या कवितेच्या ठायी आहे. शोषितांचा धिक्कार करत वर्चस्ववादी अधिपत्याला नकार देणारी कविता आहे. संकुचित होत जाणारा मानवीय अवकाश तिला अमान्य आहे. ही कविता अन्याय आणि दमनाच्या विरोधात हस्तक्षेप करणारी आहे. समाजसंस्कृतीचे मूल्यात्म भान ही कविता प्रकट करते. सर्वसामान्य माणसाच्या जगण्याची विस्कटलेली घडी त्यातून अनुभवाला येणारे ताणतणाव, भेडसावणारी पडझड यांचे प्रत्ययकारी दर्शन रफीक सूरज यांची कविता घडवते. रफीक सूरज यांची कविता एककेंद्री नाही. ग्रामीण, महानगरी या प्रादेशिक, मुस्लिम, दलित, आदिवासी अशा संवेदनात्मक तसेच सौंदर्यवादी,

वास्तववादी अशा मर्यादित साच्यामध्ये या कवितेला बसवता येत नाही आणि बांधूनही ठेवता येत नाही. तिचे 'कवितापण' मानवतेच्या व्यापक पटावर व्यामिश्र जीवनजाणिवांच्या संवेदनातून समजून घ्यावे लागते. याचा प्रत्यय या घटकातील कवितांचा अभ्यास करताना येतो.

३.३.१ इसेंट्रीक

'इसेंट्रीक' या कवितेत गावाच्या मध्यभागी तळाच्या काठावर असलेल्या वडाच्या झाडाचा संदर्भ आहे. हे झाड दोनशे वर्षांपेक्षा जूणे असावे. कवी रेंदाळकरांना जाऊन ८०-९० वर्षे झाली त्यांना या वडाच्या पारांब्यांना हेलकावे घेत अनक कविता सूचल्या असतील असे कवीला वाटते. पूर्वी गावात एस् टी स्टँड नव्हते. तेव्हापासून हे झाड प्रवाशांना सावली देत उभे आहे. झाडाच्या पार कट्यावर काहीजण झोपलेले दिसतात. मात्र आता झाडाखालून जाणाऱ्या अपून्या रस्त्याला झाडाची अडचण होत आहे असे लोकांना वाटते. त्यामुळे लोकांनी सुरवातीला झाडांच्या फांद्यांचा पसारा छाटून कमी केला. त्यानंतर जमीनकडे झेपावणारी लांबसडक पारांब्याची गुंतावळ छाटून काढली. झाडा भोवती विहिरीसारखा खड्डा खणून रस्त्याच्या दिशेने गेलेल्या झाडाच्या मुळ्या कुऱ्हाडीने तोडण्यात आल्या. झाडाचे अर्धेअधिक खोड कापून रस्ता बऱ्यापैकी रुंद करण्यात आला. पुन्हा नव्याने झाडाने रस्त्यात घुसू नये तसेच झाडाच्या मुळांनी शोषू नये बाजूची गटार त्यामुळे उखडा जाऊ नये गटारीलगतचा रस्ता म्हणून पुरुषभर उंचीची काँक्रीटची जाडजूड भिंत काळजीपूर्वक उभी करण्यात आली जेणेकरून झाडाच्या वाढीला पुरेशी माती, हवा, पाणी मिळू नये. झाडाची शोभा आणणारा भवतालचा प्रशस्त कट्टा तोडून एकाबाजूने अर्धाच ठेवला गेला. कट्ट्यावरून चढून जाण्यासाठीच्या पायऱ्या वाहतूकीला अडचण होऊ नये म्हणून उखडून काढण्यात आल्या. जणू झाडाजवळ सहजासहजी कोणी पोहचू नये याची व्यवस्था केली. आता झाड एकदम बदलून गेले अनबॅलन्सड झाले. झाड आता सेंटर चुकलेले इसेंट्रीक झाले. कवीला येता-जाता हे अनबॅलन्सड झाड पाहून काळजी दाटून येते की, झाडाला बायका कशा प्रदक्षिणा घालतील!

प्रस्तुत कविता माणसाच्या कृतघ्न वागण्याची नोंद घेते. ज्या झाडाने सावली दिली, आसरा दिला त्याच झाडाच्या फांद्या, पारांब्या, त्या झाडाचे खोड क्रूरपणे तोडले गेले. केवळ रस्ता रुंद करण्यासाठी दोनशे वर्षापूर्वीचे झाड कापण्याचा अपराध लोकांनी सहजपणे केला आहे. झाड ही काही निर्जिव गोष्ट नाही. झाड हे सजीव संवेदशील चैतन्य असते. झाड कापणे किंवा झाडाला इजा करणे म्हणजे एका चैतन्याचा खूण करणे असते. परंतु ही संवेदनशीलता लोकांमध्ये राहिली नाही यांची खंत आहे.

लोकांनी झाडाला इसेंट्रीक, अनबॅलन्सड केले खरे परंतु सगळीकडे हेच घडत आहे. रस्ता रुंदी करण्यात झाडे कापली जात आहेत. मानवाच्या या कृतघ्न वागण्यामुळे पर्यावरण इसेंट्रीक, अनबॅलन्सड होणार आहे. सध्याच्या काळात रस्ता रुंदीकरणासाठी, वाहतूक सुरळीत करण्यासाठी झाडे तोडली जातात. मानव आपली भौतिक सोय-सुविधा करत असताना स्वतःचे खूप मोठे नुकसान करत आहे याचे त्याला भान नाही. झाडे तोडल्यामुळे वातावरणातील ऑक्सिजन कमी होऊन कार्बनडायऑक्साईड वाढत आहे. झाडे कट केल्यामुळे झाडावर असलेल्या वन्यजीवांचा आसरा हरवतो. जमीनीची धूप वाढते, पावसाचे प्रमाण घटते अशा प्रकारे पर्यावरणाला हानी पोहोचते.

प्रस्तुत कवितेतून सहज सोप्या भाषेत झाडाच्या कतली थांबवून पर्यावरणाचे संरक्षण व्हावे ही सजग जाणीव निर्माण केली आहे.

३.३.२ पाटीचा काळा चौकोन

‘पाटीचा काळा चौकोन’या कवितेत कवीच्या छोट्या मुलीने आपल्या चिमुकल्या बोटाला पेंन्सील पकडून धबधबा, सूर्य, फूल, झाड, उंदीर, बादली, मासा, घागर अशी पाटीवर चित्रे काढली. काळ्या पाटीच्या चौकोनाच्या परिघात दाटीवाटीने चित्रांची गर्दी झाली असली तरी दोन चित्रांचा एकमेकांना धक्का लागू नये म्हणून तिने पुरेशी काळजी घेतलेली दिसते. तिला अजूनही पाटीवर थोडीशी रिकामी जागा दिसत आहे. ‘पप्पा आता कशाचे हो काढू चित्र?’ असा प्रश्न ती वडिलांना विचारते. वडील तिला तिच्या समोर मांडून ठेवलेल्या वास्तवाला धरून तिच्या कुवतीनुसार चित्रांचे विषय तिला सूचवतात. मुलगी तिच्या कुवतीनुसार दोन चित्रांच्या रिकाम्या फटीत वास्तवाला चिमटीत धरण्याचा प्रयत्न करते. हळूहळू वडिलांना तिच्या हाताची थरथर, तिची अस्वस्थता, तिच्या शरीराचा कंप, कपाळावर जमा झालेले घामाचे बिंदू वडिलांना जाणवू लागतात. वडिलांना चिंता वाटते की,

‘: ती आता आधीच्या चित्रांना धक्का लागू न देता
कशी चालवणार आहे पेन्सिलीतून सुटणाऱ्या रेषा
: बारीकशा रेषेच्या स्पर्शाने अंगलट येणारी
आधीच्या चित्रांची विटंबना तिला कशी टाळता येणार आहे?
:ती आता कोणता मार्ग काढणार आहे
आखून ठेवलेल्या पाटीच्या मर्यादित काळ्या चौकोनात?
मी तिची अवघडून गेलेली अवस्था ओळखून
तिला म्हटले समजुतीने - बेटा, राहू देत, नकोच वाढवू
आणखीन चित्रांची गर्दी!
तशी ती उखडली माझी छोटी फणकान्याने
आणि चक्रे उगारला तिने मला मारण्यासाठी
हातातल्या पाटीचा काळा चौकोन!’

प्रस्तुत कविता अर्थपूर्ण आहे. कवितेतली चिमुरडी ही ‘स्त्री’ जातीचे प्रतिनिधित्व करते. धर्म कोणताही असो अथवा समाज कोणताही असो, स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीवर परंपरेने नियम लादले आहेत. स्त्रियांच्या वाढीवर (Growth) दबाव निर्माण केला आहे. प्रस्तुत कवितेतील ‘पाटीचा काळा चौकोन’ ही प्रतिमा मर्यादित अवकाश सूचित करते. प्रस्तुत कवितेतील वडील ‘पुरुष’ जातीचे प्रतिनिधित्व करतो. पुरुष असले तरी वडील या नात्यातून निश्चितच मुलीवर प्रेम आहे. मुलीला चित्रातून आविष्कार करण्याची संधी ते देतात मात्र मर्यादित अवकाशात. मात्र मुलीला आविष्काराची इच्छा आहे. ती ‘पप्पा आता कशाचे हो काढू चित्र?’ असे विचारते

तेव्हा ते 'तिच्या समोर मांडून ठेवलेल्या वास्तवाला धरून कुवतीनुसार' चित्रांचे विषय सूचवतात. याचा अर्थ ती 'मुलगी' आहे हे वास्तव आहे आणि हीच तिची कुवत 'मर्यादित' असणार अशी वडिलांची(पुरुषाची)धारणा आहे. मुलगी जेव्हा पाटीवरल्या दोन चित्रांच्या रिकाम्या फटीत जागा शोधून त्या जागेत चित्र काढण्याचा प्रयत्न करते तेव्हा तिची तगमग, थरथर, अस्वस्थता, तिच्या शरीराचा कंप कपाळावर जमा झालेले घामाचे बिंदू, तिची अवघडलेली अवस्था पाहून वडील तिला समजुतीने म्हणतात, 'बेटा, राहू देत, नकोच वाढवू आणखीन चित्रांची गर्दी!' यावरून लक्षात येते की, वडिलांना वाटते की, मुलीने दिलेल्या मर्यादित अवकाशातच व्यक्त व्हावे अन्यथा तिने व्यक्त होऊ नये (चित्र काढू नये). वडिलांचा सल्ला समजूतीचा असला तरी सुद्धा चिमुर्ड्या मुलीला मान्य नाही. अभिव्यक्तीवर मर्यादा येताच त्या मुलीने हातातल्या 'पाटीचा काळा चौकोन' फणकान्याने वडिलांना मारण्यासाठी उगारला! यातून मुलीची चित्र काढण्याची आर्त अंतरिक इच्छा सूचित होते. याचा अर्थ मुली अर्थातच स्त्रियां अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबाबत आणि त्याच्या नैसर्गिक अधिकाराबाबत सजग आहेत.

प्रस्तुत कविता बहुस्तरीय आशयाची आहे. मुलींनी अभिव्यक्तीसाठी सुरक्षित आणि स्वीकार्य वातावरणात असले पाहिजे. मुलीचं मुलगी असणं किंवा तिचं अभिव्यक्त होणं याबाबत वडिलांना काही हरकत नाही मात्र ते पाटीच्या काळ्या चौकोनाच्या मर्यादित अवकाशात असावे असे वाटते. पालक म्हणून मुलींवर प्रेम करणाऱ्या परंपरा जपणाऱ्या आणि स्त्रियांच्या बाबतीत असुरक्षितता असलेल्या वास्तवाचा विचार करणाऱ्या समकालीन वडिलांचे प्रतिनिधित्व कवितेतील वडील करतात.

प्रस्तुत कवितेतून निघणारा तिसरा अर्थ म्हणजे सावित्रीबाई फुलेंनी हातात पाटी पेन्सील घेऊन उंबरठ्याबाहेर पाऊल टाकले आणि स्त्रियांबाबतचा मर्यादित अवकाश झुगारून ज्ञानसाधनेसाठी स्त्रियांना व्यापक आकाश उपलब्ध करून दिले. रुढी परंपरा झुगारून सावित्रीबाई फुलेंनी बंडखोरी केली आणि आपल्या लेकींच्या हातात पाटी पेन्सील दिली. शिक्षण हे वाघीनीचं दूध आहे. ज्यामुळे अन्यायाविरुद्ध, शोषणाविरुद्ध बंडखोरी येते आणि स्वतःच्या हक्कासाठी निर्णय घेण्याची आणि लढण्याची जाणीव होते. नेमकी हीच जाणीव कवितेतल्या चिमुर्ड्या मुलीत आहे. आणि पर्यायाने आत्मभान जपणाऱ्या स्वतःच्या हक्काविषयी सजग असणाऱ्या सावित्रीच्या साऱ्या लेकींमध्ये आहे!

३.३.३ दुर्बीण

अभिव्यक्त होणं ही मानवी मनाची नैसर्गिक गरज आहे. व्यक्तीला स्वतःची मते व्यक्त करण्याचा, मुक्त वावरण्याचा अधिकार आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य ही मानवी जीवनात अत्यंत महत्त्वाची असते. परंतु समकालाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा घातल्या आहेत. कलावंताला अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य असल्यामुळेच आपले विचार, भावना आणि कल्पनेचा आविष्कार ते आपल्या कलाकृतीतून कलात्मक पद्धतीने करू शकतात. विशेषतः कलावंताच्या संवेदनशील मनाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची बंधने काचतात.

'तुम्ही मला माझ्या मर्जीने

हिंडूफिरू देणार नसाल

किंवा माझ्या प्रत्येक हालचालीवर

निर्बंध आणणार असाल

तर मला किमान
मोकळेपणानं बोलू तरी द्या
तेही शक्य नसेल तर
लिहू तरी द्या नं कवितेच्या दोन ओळी !'

कलावंत आपल्या विचारांचा भूमिकेचा आविष्कार कलेतून करत असतात. परंतु त्यांच्या अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य अनेकदा हिरावून घेतलेले दिसून येते. माणसाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा, स्वतःची मते व्यक्त करण्याचा, मुक्त जीवन जगण्याचा अधिकार, अवकाश असायला हवा. दडपशाही व हुकूमशाही माणसाच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा लादत असते. राजकीय हस्तक्षेपामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा आल्याचे दिसून येते.

कवितेच्या दुर्बिणीतून मला
तुमच्या डोळ्यांत बघता येईल
भरभरून साचून राहिलेला माझ्याविषयीचा द्वेष
जो मला दूर करण्यासाठी धडपडता येईल...
मी उद्या असेन नसेन
पण माझी कविता नक्कीच
माझं-तुमचं-प्रत्येकाचं स्वातंत्र्यगीत
गुणगुणत असेल...!'

प्रस्तुत कवितेत कवीला कवितेच्या दुर्बिणीतून पहायचे आहे. दुर्बीण हे असे साधन आहे ज्याचा उपयोग दूरच्या वस्तुंना मोठ्याने पाहण्यास मदत होते ज्यामुळे आपल्याला नवीन गोष्टी शिकायला आणि त्या चांगल्या प्रकारे समजून घ्यायला मदत होते. प्रस्तुत कवितेत कवीला कवितेच्या दुर्बिणीतून त्याच्याविषयी इतरांच्या मनात साठलेला द्वेष पहायचा आहे आणि त्याला तो द्वेष दूर करण्याचा प्रयत्न करायचा आहे. कारण त्याला जाणीव आहे की, आपलं दैहिक अस्तित्व या जगात नसेल तेव्हा असेल त्याची कविता! आणि अभिव्यक्तीचं मोल जाणून असणारी ही कविता निश्चितच प्रत्येकाचं स्वातंत्र्यगीत गुणगुणत असेल.

प्रस्तुत कवितेत कलावंताच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर भाष्य केले आहे. कला आणि कलात्मक अभिव्यक्ती समाजाला नवीन दृष्टीकोन देत असते. कलावंत जीवनमूल्यांचा आविष्कार आपल्या कलेतून करित असतो. कलावंताची मानवतावादी भूमिका सामाजिक समरसतेसाठी आणि सामाजिक प्रगतीसाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे कलावंताच्या सर्जनशील प्रतिभेचा आविष्कार करण्यासाठीचे व्यासपीठ असते!

३.३.४ नखं

'नखं' या कवितेत मुलींच्या वडिलांच्या मनस्थितीचे दर्शन होते. प्रस्तुत कवितेतील वडील आपल्या तळहातावर हातावर आपले बाळ असलेल्या चिमुकल्या मुलीचे हात घेतात. त्या चिमुकल्या मुलीच्या इवल्याशा

हाताचे निरीक्षण करतात,

‘तुझ्या नाजूकशा नखांच्या पृष्ठभागावर
माझ्या हातांची तळवी पसरवत राहतो
तेवढ्यानेही तू दचकून जागी व्हावीस अन्
धरावेस माझे जाडजूड बोट तुझ्या मानाने, इवल्याशा मुठीत
वाटत राहते तुझी झोपमोड होऊच नये
तशीच रमत राहावीस तुझ्या अलग दुनियेत, स्वतःच्या खुशीत
माझ्या शापित आयुष्याची ऊब नसावीच तुझ्यासाठी
तुझ्या हाताच्या मुठीतल्या भविष्याच्या रेषांचा उभारपणा
जाणवतोय माझ्या बोटाला, जाणवतेय तुझ्या भविष्याची थरथर’

त्या इवल्याशा हाताचे निरीक्षण करताना त्याला वाटते की, एवढ्या हलक्या स्पर्शानेही ती दचकून जागी व्हावी आणि वडिलांचे जाडजूड बोट तिच्या इवल्याशा मुठीत धरावे. पण हे वाटणे क्षणभराचेच असते. पुन्हा कवीला वाटते तिची झोप मोड होऊ नये. ती तशीच रमत राहावी तिच्या अलग दुनियेत. स्वतःच्या आनंदात. वडिलांच्या शापित आयुष्याची उब त्या चिमुरडीच्या आयुष्याला नसावी. वडिलांच्या बोटाला तिच्या हाताच्या मुठीतल्या भविष्याच्या रेषांचा उभारपणा जाणवतो. वडिलांना जाणवते तिच्या भविष्याची थरथर. त्यांना वाटते,

‘नको... तू अशीच पडून रहा तुझ्या मस्तीत
मऊशार स्तनांना तोंडात धरून...
फक्त तुझ्या आईच्या गळ्यातले मंगळसूत्र चाचपत
मला अधिक लज्जित करू नकोस.
नाहीतरी तुझ्या नाजूकशा बोटांची नाजूकशी नखं
अजून माझे नरडे धरण्याइतपत सशक्त तरी होऊ देत !’

वडिलांना वाटते या रूक्ष दुनियेत मुलींनी येऊच नये. तिने आईच्या कुशीत तसेच अलगद विसावावे. बाप म्हणून मुलीला वाढवणे तसे अधिक जबाबदारीचे असते. याची जाणीव होऊन कवीला होऊन वडिलांना वाटते की, मुलीला निकोप वाढवण्याचे कर्तव्य आणि कौशल्य त्याने नाही दर्शवले तर निश्चितच ही मुलगी त्यांच्या ‘बाप’ असण्याला जबाब विचारेल, बंडखोरी करेल.

प्रस्तुत कवितेत मुलीच्या वडिलांच्या विविध मनस्थितीचे दर्शन होते. प्रत्येक वडील आपल्या मुलीवर खूप प्रेम करीत असतात, त्यांची काळजी घेत असतात. मुलीला सुरक्षित, प्रेमळ व तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्हावा म्हणून सजग असतात. बाहेरील जगापासून ते सदैव मुलीचे संरक्षण करतात. मुलीला आत्मविश्वास आणि आत्मभानाची भावना देतात. मुलीच्या मानसिक आरोग्यासाठी सकारात्मक भूमिका बजावतात. परंतु कधीकधी

आजूबाजूच्या रूक्ष आराजक दुनियेत आपण मुलीचे निकोप संगोपन करू शकू का ? हा भावनिक ताणही त्यांना येतो. वडिलांची मनस्थिती आणि विविध भावभावना या कवितेत दिसून येतात.

३.४ सारांश

रफीक सूरज यांच्या 'इसेंट्रीक', 'पाटीचा काळा चौकोन', 'दुर्बीण', 'नखं' या कवितांतून सामाजिक आणि राजकीय समस्येवर केलेले भाष्य दिसून येते. 'इसेंट्रीक' या कवितेतून पर्यावरणाची संरक्षणाच्या जाणिवेवर भाष्य केले आहे. 'पाटीचा काळा चौकोन' या कवितेतून स्त्रियांना व्यापक आकाश उपलब्ध करून दिला पाहिजे ही जाणीव व्यक्त केली आहे. 'पाटीचा काळा चौकोन' या अर्थपूर्ण प्रतिमेचे उपयोजन करून कवीने 'अभिव्यक्तीसाठीचा मर्यादित अवकाश' सूचित केला आहे. 'दुर्बीण' या कवितेत कलावंतांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर भाष्य केल्याचे दिसून येते. 'नखं' या कवितेत मुलीच्या वडिलांच्या विविध मनस्थितीचे दर्शन होते. समाज व्यवस्थेतील मुलीच्या वडिलांचे प्रतिनिधित्व करणारी ही कविता वडिलांची मनस्थिती आणि त्यांच्या विविध भावभावनांची आंदोलने निर्देशित करते. इसेंट्रीक झाड, पाटीचा काळा चौकोन, कवितेची दुर्बीण, नखं या विविध अर्थपूर्ण प्रतिमांचे उपयोजन करून कवीने कवितेतील आशयाचा अधिक नेमकेपणाने आविष्कार केला आहे. या प्रतिमांच्या उपयोजनामुळे वाचक आशयांशी जोडला जाऊन त्यात एक संवेदी अनुभव मिळतो.

३.५ परिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. इसेंट्रीक - सेंटर सोडून असलेले, एकाच बाजूला सरकलेले
२. हेल्कावे - हेलकावे, झोका, आंदोलने
३. चिरफाळून - नष्ट करणे, तोडणे
४. अनबॅलन्सड - असंतुलित, तोल गेलेले
५. प्रदक्षिणा - फिरणे, गोलाकार फिरण्याची क्रिया, परिक्रमा करणे
६. अंगलट - कठीण व वाईट स्थिती, खटला, विवाद, अंगावर शेकणे, तोट्यात येणे
७. विटंबना - उपहास, चेष्टा, टवाळी, खिल्ली उडवणे, अवहेलना, विडंबना, हेटाळणी
८. निर्बंध - प्रतिबंध, बंधन, नियंत्रण

३.६ स्वयंअध्ययन प्रश्न

अ. बहुपर्यायी वस्तुनिष्ठ प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. गावाच्या मध्यभागी वडाचे झाड नेमके कोठे आहे?

अ. तळ्याच्या काठावर

ब. विहिरीच्या काळावर

क. मारुती मंदीराजवळ

ड. चौकात

२. मुलीने पाटीवर काय काढले ?
- अ. पाढे
ब. रांगोळी
क. बाराखडी
ड. चित्र
३. मुलीने कुणाला मारण्यासाठी पाटी उगारली ?
- अ. आईला
ब. भावाला
क. वडिलांना
ड. बहिणीला
४. 'पाटीचा काळा चौकोन' ही प्रतिमा काय दर्शविते ?
- अ. भूमिती आकार
ब. मर्यादित अवकाश
क. अभ्यासाला नकार
ड. चित्रांची आवड
५. कोणत्या दुर्बिणीतून कवीला पहायचे आहे ?
- अ. आयुष्याच्या
ब. जीवनाच्या
क. कवितेच्या
ड. निसर्गाच्या
६. नखं या कवितेतील चिमुर्डी आईच्या गळ्यातील ----- चाचपत आहे.
- अ. मंगळसूत्र
ब. लॉकेट
क. बोरमाळ
ड. नेकलेस

३.७ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. तळ्याच्या काठावर
२. चित्र
३. वडिलांना
४. मर्यादित अवकाश
५. कवितेच्या
६. मंगळसूत्र

३.८ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. रफीक सूरज यांच्या 'इसेंट्रीक' कवितेचा आशय स्पष्ट करा.

२. 'इसेंट्रीक' कवितेतील पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव स्पष्ट करा.
३. 'पाटीचा काळा चौकोन' या कवितेचा बहुस्तरीय आशय स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. 'दुर्बीण' या कवितेतून रफीक सूरज यांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा प्रश्न कशा प्रकारे मांडला आहे?
२. रफीक सूरज यांच्या 'नखं' या कवितेतील वडिलांच्या मनस्थितीचे वर्णन करा.
३. रफीक सूरज यांच्या कवितेतील प्रतिमांचे उपयोजन विशद करा.

३.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. 'सोंग घेऊन हा पोर', रफीक सूरज लोकवाडू.मय गृह, मुंबई, २०११
२. 'दस्तक', रफीक सूरज, मुस्लीम कवींच्या कवितांचे संपादन, दर्या प्रकाशन, पुणे, २०१२
३. 'चिडीचूप', रफीक सूरज शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, २०२२

निवडक कविता : भाग - ३.१

मीनाक्षी पाटील

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

- मीनाक्षी पाटील यांच्या 'मुलीने सांगितलेली नवीन गोष्ट', 'देवालय', 'शून्य गोळाबेरीज', 'बायकांवरील पुस्तकांच्या जाहिराती वाचताना', या कविता अभ्यासल्यानंतर आपणास,
- कवीला जाणवलेले स्त्रियांच्या भावविश्वाचे विविध कागोरे समजून येतील.
- कवितेतील स्त्री संवेदन, स्त्रियांच्या अस्तित्वाचे प्रश्न, स्त्रियांचे विविध पेच अभ्यासता येतील.
- स्त्रीवादी जाणिवेच्या नोंदी अभ्यासता येतील.
- कवीची स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी असलेली आस्था, भावबंध समजून येतील.
- स्त्रीत्वाविषयीचे सनातन प्रश्न, भवतालच्या कोलाहलात स्त्री म्हणून सामोरे जातानाची भावावस्था लक्षात येईल.
- कवितेतील लय, प्रतीक, प्रतिमा, या घटकाआधारे कवितेचे भाषिक सौंदर्य अभ्यासता येईल.

४.१ प्रस्तावना

९० च्या दशकाच्या काळाने उभे केलेल्या या वास्तवात साहित्यिकांची एक नवी पिढी घडत गेली. या दशकाने दिलेली खंडितता, असुसंगती, अतार्किकता, विस्कळीतता या पिढींनी अनुभवली आणि अनुभवाचे पडसाद तत्कालीन साहित्यनिर्मितीवर पडले. या समकालाचे पडसाद मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेत दिसून येतात. स्त्रियांचे भावविश्व, स्त्रियांबाबतची समकालीन जीवनातली मूल्यात्मक पडझड सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनातील विसंगती, दाहक वर्तमानाची जाणीव, विखंडितता हे मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेचे आशयसूत्र आहे. जागतिकीकरण आणि महानगरीय संवेदन त्यांच्या कवितांमध्ये प्रतिबिंबित झाले आहे. 'स्व'चा शोध, स्त्रीवादी जाणिवे त्यांच्या कवितेत दिसून येतात. स्त्री ही अबला आहे. केवळ तिचा संसार आणि तिचा परिवार हे तिचे भावविश्व आहे. ही परंपरागत धारणा नाकारून आत्मशोध घेणारी कविता आहे. महानगरातील माणसांचे शकलीकरण, सहजता संपून गेलेले कृत्रिम जगण, बेगडी होत जाणारी भोवतालची माणसे, कमकुवत नातेसंबंध, नात्यातील एकमेकांना गृहीत धरणं, त्यातून निर्माण होणारी तगमग, तडफड आणि अगतिकता मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेत दिसून येते. समाजाने लादलेल्या सनातन चौकटी मोडून परंपरेचे जोखड झुगारून देऊन माणूस म्हणून स्वतःकडे पाहता आले पाहिजे.

हा आशय मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेत प्रतिबिंबित झाल्याचे दिसून येते. समाज व्यवस्थेतील स्त्रीचे सनातन दुःख या कवितांतून शब्दांकित झाले आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत तिला दुय्यमत्व, संसाराचं भारवाहूपण, स्त्रियांचे आहोरात्र निमूटपणे राबणे या भावना त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झाल्याचे दिसून येते. कवीा स्त्री-पुरुष भेद मान्य नाही. स्त्रीने स्वतःकडे एक स्त्री म्हणून न पाहता माणूस म्हणून पहाया हवे असे या कवितेतून सूचित होते. स्त्रीकडे बघण्याच्या पारंपारिक संकेतांना व चौकटीला छेद देऊन स्त्रियांनी माणूस म्हणून जगले पाहिजे हा आशय मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेत अधोरेखित होतो. स्त्री जीवनाच्या अनुभूतीतून साकार होणाऱ्या या कविता स्त्रियांच्या भावविश्वाच्या विविध कंगोरे शब्दबद्ध करतात.

४.२ कवी परिचय – मीनाक्षी पाटील (जन्म:२०-०४-१९७०)

मीनाक्षी पाटील यांची खानदेशी बोली भाषांमधील म्हणी व वाक्प्रचार: एक लोकाभ्यास '(२००१), 'उत्तर आधुनिकता आणि मराठी कविता' (समीक्षा) (२०२४) ही प्रकाशित पुस्तके आहेत तसेच त्यांचे 'इज इट इन युअर डीएनए'(२००९), 'ललघदस् ललबाय'(२०२२) हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत.

मीनाक्षी पाटील यांना पु. भा. भावे पुरस्कार, अभिधानंतर प्रकाशनाचा प्रथम पुरस्कार, मनोरमा साहित्य पुरस्कार, रुपाली दुधगांवकर राष्ट्रीय साहित्य पुरस्कार, आदिशक्ती अक्षरशक्ती पुरस्कार, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान यांचा यशस्विनी पुरस्कार, काव्ययोगिनी पुरस्कार महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांचा समीक्षा ग्रंथासाठीचा रा. श्री. जोग पुरस्कार इत्यादी पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे.

४.३ विषय विवेचन

स्त्री-पुरुष नात्यात 'स्त्री'च्या वाट्याला येणारे दुय्यमत्व नाकारणारे 'स्त्रीवादी' संवेदन मराठी साहित्यात ८० च्या दशकात प्रकट झाले. नव्वदोत्तर कालखंडात हा पैस 'स्त्री'चं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व, एक व्यक्ती असणं, पुरुषाच्या बरोबरीचं स्थान या धारणेपर्यंत ठळक होत गेले. 'इज इट इन युअर डीएनए' या काव्यसंग्रहातील 'मुलीने सांगितलेली नवीन गोष्ट' ही कविता एकार्थाने आजच्या काळात 'स्त्री'चं असणं, तिचं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व कसे असेल याचे सुतोवाच करणारी कविता आहे. स्त्रीलिखित मराठी कवितेत स्त्रीवादी जाणीव विविध स्तरावर झालेली दिसते. कधी वैयक्तिक तर कधी समष्टीच्या चौकटीतून ही जाणीव व्यक्त होताना दिसते. मात्र या तुलनेत मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेतील स्त्रीवादी जाणीव ही 'व्यक्ती' म्हणून एका मर्यादित अवकाशात वावरताना दिसते. येथे पुरुष सत्तेविषयीचा तुच्छतावाद नाही, तर स्त्रीचं स्वतंत्र, वेगळं अस्तित्त्व असण्याची, जपण्याची अपेक्षा आहे. या संग्रहातील 'मुलीने सांगितलेली नवीन गोष्ट' ही कविता कवयित्रीची स्त्रीवादी जाणीव अभिव्यक्त करणारी तर आहेच शिवाय आजच्या काळातले एका स्त्रीचे परखड निवेदन म्हणून या कवितेकडे पाहता येते.

मीनाक्षी पाटील यांनी लिहिलेल्या बहुतांशी कविता महानगरीय संवेदन व्यक्त करतात. महानगरीय वास्तवाचे 'चित्रण' महानगरीय संवेदन असलेल्या या कवितेतील दृश्यात्मकतेमुळे या कविता महानगरीय जगण्याचे छायाचित्रण वाटतात. जणू महानगरीय संवेदन हे या कवितेचे दीर्घ स्वगत आहे. भवताली घडलेल्या घटना-गोष्टी आहेत. व्यक्तिगत नातेसंबंधातले ताणे-बाणे आहेत आणि महत्त्वाचे म्हणजे महानगराने मानवी जीवन किती व्यापून टाकले आहे याचे चित्रण आहे. आपला भवताल इतका एकारलेला आहे की, लिहिणाऱ्या हाताला यात कुठे आणि कसे

व्यक्त व्हावे हा प्रश्न पडवा. भावनिक गुंता सोडविताना, जगण्यातली दमछाक अनुभवताना बऱ्याचदा 'व्यक्त' व्हावसं वाटूनही हे महानगरीय पर्यावरण क्षणाचीही उसंत मिळू देत नाही. ही आगतिकता या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. तर दुसरीकडे 'निव्वळ जगण्याचा आड्याहास' करत राहणे एवढच या भवतालात शक्य आहे याची जाणीव तसेच महानगरीय जीवन किती कोलाहलाचे झाले आहे याचे भयावह चित्रण या कवितेतून समोर येते.

४.३.१ मुलीने सांगितलेली नवीन गोष्ट

स्त्री म्हणून जगण्याकडे, समष्टीकडे, न पाहता एक व्यक्ती म्हणून पाहणे हे अधिक व्यापक असते. हे या कवितेचे आशयसूत्र आहे. आई मुलीला झोपताना, भरवताना गोष्ट सांगते. लुकलुकते डोळे करून मुलगी मनोभावे त्या गोष्टी ऐकते. गोष्ट ऐकताना तिला अनेक प्रश्न पडतात. कोल्हा कायम लबाडच का?, सुसर नेहमी दुष्टच का?, नावडती राणी चांगलीच का? पारंपरिक साचाच्या या गोष्टींना व त्यातील आशयाला मुलगी वैतागली. तिला नवीन गोष्ट ऐकायची आहे ज्यात एका राणीला आवडता आणि नावडता असे दोन राजे आहेत किंवा राजा नसलेली राणी आहे किंवा राणी नसलेला राजा आहे. तिला सुरुवातीपासून शेवटापर्यंत सगळ्या गोष्टी बदलून टाकाव्या असे वाटते. परंपरेच्या साच्यामध्ये अडकून बसलेल्या या गोष्टीच्या आशयांना नवा आयाम, नवा दृष्टीकोन देणे तिला महत्त्वाचे वाटते.

रोज सांगते मुलीला गोष्टी
झोपताना
भरवताना
डोळे करून लुकलुकते
ती पण पाहत राहते मनातल्या मनात
गोष्टीतल्या पात्रांना
कळत नाही तिला
कोल्हा कायम लबाडच का?
सुसर नेहमी दुष्टच का?
नावडती राणी चांगलीच का?
वैतागून एक दिवस म्हणाली मला
ममा सांग नवी गोष्ट
एक होती राणी तिला होते दोन राजे
एक होता आवडता
एक होता नावडता
किंवा एक होती राणी तिला नव्हता राजा

किंवा एक होता राजा त्याला नव्हती राणी
नाही तर एक कर ना.
बदलूनच टाक सगळ्या गोष्टी
सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत!

या कवितेचे एक महत्त्वाचे 'कथन' म्हणजे जी पारंपरिक 'कथन' आहेत ती नाकारणं. त्यामुळे ही जाणीव केवळ स्त्रीवादी जाणीव आहे असे म्हणता येणार नाही तर पारंपरिक गोष्टी नव्या जाणिवेतून स्वीकारल्या/नाकारल्या पाहिजेत अशी एक स्पष्ट भूमिका त्यामागे आहे. 'कोल्हा कायम लबाडच का?' / 'सुसर नेहमी दुष्टच का?' / 'ना आवडती राणी चांगलीच का?' हे प्रश्न कवितागत 'ती'ची निरीक्षणे स्वतःकडे आणि जगण्याकडे किती निकोपपणे पाहता येवू शकते याचा प्रत्यय देणारे आहेत. इथे केवळ 'स्त्री'त्वाची भलावण, श्रेष्ठत्वाचा अट्टाहास नाही, तर जे काल बरोबर होते ते आज चूक असू शकते ही समंजस धारणा उभी करणारे आहे. यातूनच,

'एक होती राणी तिला होते दोन राजे
एक होता आवडता,
एक होता नावडता'

असे एक नवे मिथक रचू पाहणारी ही धारणा आहे. म्हणजे पुरुषसत्ताक संस्कृतीने ज्या धारणा बिंबवल्या त्याला नुसता नकारच नाही तर त्याच्या दुसऱ्या बाजूने सुद्धा प्रसंगी उभे राहू शकता येते ही बंडखोर जाणीव रुजवणारी आहे आणि ही बंडखोर जाणीव 'बदलवून टाक सगळ्या गोष्टी, सुरुवातीपासून शेवटापर्यंत' ही धारणा बळकट करू पाहणारी आहे. स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व बहाल करणारी आहे

जर राजाला (परंपरागत) दोन राण्या असू शकतात तर 'स्त्री'ला का नाही? असा बंडखोर प्रश्न या कवितेत विचारला गेला आहे. तो याच अर्थाने की, यापुढे पुरुषसत्ताक पद्धतीचे कोणतेही नियम कवितागत 'ती' स्वीकारणार नाही. 'तू' जसा असशील तशीच 'ती'ही असू शकेल. असा एक गर्भित इशारा यातून समोर येतो. एकार्थाने ही 'स्त्री'च्या पूर्णतः स्वातंत्र्याची मागणी करणारी कविता आहे. अगदी कवयित्रीच्या शब्दात सांगावयाचे झाले, तर

'किंवा एक होती राणी तिला नव्हता राजा
किंवा एक होता राजा त्याला नव्हती राणी'

'स्त्री'चं भावविश्व हे तिचं एकटीचंही असू शकत असा एक आशावाद इथे समोर आला आहे.

मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितांचे अजून एक वैशिष्ट्य इथे नोंदविता येईल ते म्हणजे केवळ 'स्त्रीवादी' संवेदन जपणारी, त्याची भलावण करणारी कविता नाही तर स्त्रीच्या अस्तित्वाविषयी, असण्याविषयी तिच्या व्यक्तित्वाविषयी तटस्थपणे संवादी होणारी ही कविता आहे. 'स्त्री' म्हणून असलेले अबलापण वा विशेष सवलत ही कविता नाकारते.

४.३.२ देवालय

‘देवालय’ ही कविता स्मरणरंजनातून साकार होते. शहरातले एकाच आवारात, एकाच रांगेत बसलेले कडीकुलूपात कोंडलेले केविलवाण्या नजरेचे देव पाहिल्यावर कवीला गावातील शांत देवालयातील देव आठवतात. या उलट गावातले देव प्रसन्न वाटतात. इथले देव एकदम खुल्ले असतात. ना कडी, ना दार देवाची घंटीसुद्धा वाऱ्याने वाजत असते. गावातला देव एकटा राहतो. निवांत एकांतात भेटतो. कवीच्या आठवणीच्या गाभाऱ्यात येतो.

गावामधले शांत देवालय
भेटत नाही या मायानगरीत
एकाच आवारात एकाच रांगेत
बसवलंय जास्तीत जास्त देवांना
अंबामाता शीतलामाता साईबाबा बालाजी झुलेलालजी
प्रत्येक जण येतो आपापल्या आराध्याला पूजता-पूजता
एकावर एक प्री प्रमाणे छातीवर हात टेकवत
लगबगीने का होईना नमस्कार होतो प्रत्येकाला
एका रांगेत कडीकुलूपात कोंडलेल्या
देवांची नजर दिसते केविलवाणी
आरतीची थाळी सुट्ट्या पैशांसाठी
फिरत राहते लाजिरवाणी

शहरातील मंदिरांचे व्यापारीकरण झाले आहे. प्रसाद असलेले खडीसाखरेचे दाणे पुजारी मोजून हातात ठेवतो. परत परत प्रसाद मागणाऱ्या लहान मुलांवर खेकसतो. मुलांना देवाघरची फुले असे संबोधले जाते. पुजारी परत परत प्रसाद मागणाऱ्या देवघरच्या फुलांवर जोरदार खेकसतो. या काव्यओळीतून उपरोध जाणवतो.

पुजारी मात्र खडीसाखरेचे दाणे
परत परत मोजून हातावर ठेवतो
परत-परत प्रसाद मागणाऱ्या देवाघरच्या फुलांवर
जोरदार खेकसतो
प्रवचनकाराकडे दोन-चार वृद्ध सोडले तर
कुणाचंच नसतं लक्ष
तरीही तो उसवत राहतो थैल्या पुराणाच्या
एक हजार एक मेहनतान्याच्या

तरीही गर्दी येत राहते
 गालातल्या गालात थपडा मारत
 कान धरत नाक घासत साष्टांग करत
 विभूती फासून स्वतःला शूचिभूत करून
 लगबगीने दुसरी इनिंग खेळायला मोकळी होते
 मंदिराच्या आवाराबाहेर विकतचं गवत विकतच्या गाईला भरवून
 उरलेल्या छत्तीस कोटींना नमस्कार करून
 समोरच्या रस्त्यावरच्या गर्दीत धक्काबुक्कीला सुरुवात होते

मंदिरात दोनचार वृद्ध सोडून प्रवचनकाराकडे कुणाचे लक्ष नसते. तो ही व्यावसायिक असल्यामुळे पैसे घेऊन पुराण सांगतो. मंदिरातले भाविक गर्दीने येतात. गालातल्या गालात थापडया मारतात. कान धरत, नाक घासत साष्टांग नमस्कार करतात. विभूती फासून स्वतःला पावन करून घेतात. मंदिराच्या आवाराबाहेर विकतचे गवत घेऊन विकतच्या गाईला भरवून गाईच्या पोटात असलेल्या उरलेल्या छत्तीस कोटी देवांना नमस्कार करून समोरच्या रस्त्यावरच्या गर्दीत धक्काबुक्की करतात. भाविकांचा हा दांभिकपणा कवीने उपरोधिकपणे निर्देशित केला आहे. गाईत छत्तीस कोटी देव मानून गाईला नमस्कार करणाऱ्या व रस्त्यातल्या गर्दीतल्या माणसांना धक्काबुक्की करणाऱ्या दांभिक भाविकांपेक्षा गावातले भाविक जमलं तर मंदिरात जातात नाहीतर संध्याकाळी खाटल्यावर हरि हरि करत नामस्मरण करतात.

खेड्यातून शहराकडे येणे, महानगराकडे जाण्याचा प्रवास उत्तराधुनिक काळात अटळ होत गेला. तुमची इच्छा असो वा नसो स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी, 'स्व'त्व टिकून ठेवण्यासाठी, आर्थिक स्थैर्यासाठी शहरांकडे, महानगरांकडे माणसाचे लोंढे वाढत गेले. तिथल्या संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग बनले. तरीही गाव आणि शहर यातील मुलभूत फरक कवयित्रीला नॉस्टॉलजिक करतो. 'देवालय' ही कविता अशाच एका स्मरणरंजनाची गोष्ट आपल्याला सांगते. 'एकाच आवारात एकाच रांगेत/बसवलंय जास्तीत जास्त देवांना' जिथे माणसांना राहायला पुरेशी जागा नाही तिथे देवांसाठी कुठे असणार तो ही माणसासारखाच दाटीवाटीनं रहातोय. 'कडीकुलपात' कोंडलेल्या देवांची नजर दिसते केविलवाणी'. हे निरीक्षण मानवी आगतिकता दर्शविणारे आहे. माणूस केविलवाणा झालाय तसा देवही तसाच. कवितेतील दृश्यात्मकतेमुळे हा अनुभव जास्त विदारकपणे समोर येतो. मन विषण्ण होते.

४.३.३ शून्य गोळाबेरीज

'शून्य गोळाबेरीज' या कवितेत स्त्रित्वाच्या अनुभूतीतून आलेली हतबलतेची जाणीव, नात्याच्या पोकळ फोल असण्याची जाणीव, जगण्याची वाढत जाणारी कृत्रिमता, 'स्व' चा शोध ही आशयसूत्रे आहेत. स्त्रियांच्या भावविश्वात नवरा, मुले, आई-बाप, बहिण-भाऊ, भोवतालचे जग, देव यांना महत्त्वाचे स्थान असते. या सान्यांच्या विचारात तिचे आयुष्य व्यापते. परंतु या सर्वांना तिची दखल घ्यावी असे वाटत नाही. नवऱ्याला बायकोच्या मनाविषयी

फारसं देणं घेणं नसतं. कारण ते अमूर्त नसतं. मुलांना रडकी आई कंटाळवाणी वाटते. आई-वडिलांना मुलगी दिल्या घरी सुखी रहावी वाटते. बहिण- भावाचं प्रेम लहाणपणा पुरतच असतं. जगाच्या खिसगणतीत आपला विचार कधीच नसतो. देवही देव्हा-यातून गंमत पहात असतो. आपलं कुणी नाही ही भावना बळावत जाते. कंठ दाटून येतो, डोळे भरून येतात. सहज सोप्या भाषेत कवयित्रीने स्त्रियांचे दुःख शब्दांकित केले आहे.

नवरा-बिवरा

त्याला बिचाऱ्याला मन या अमूर्त गोष्टीविषयी फारसं देणंघेणं नसतं

मुलं-बिलं

त्यांना बिचाऱ्यांना रडकी आई जाम म्हणजे जाम बोअर होते

आई-बाप

त्यांना बिचाऱ्यांना उभी गेलेली आडवीच यावी असं वाटत राहतं

भाऊ-बहीण

विचारे कधीतरी लहानपणी होते एव्हढंच आठवतं

जग-बिग

बिचाऱ्याच्या खिसगणतीत तर आपण कधीच नव्हतो

देव-बिब

विचारा देव्हाऱ्याच्या बालकनीतून नुस्ता येडा गंमत बघतो

तीपण-हीपण

'नाहीच कुणी अपुले रे...' आठवून सतत दाटून येणारा कंठ व भरून

येणारे डोळे पुसणारी !

स्त्रीच्या भावविश्वाचे विविध कंगोरे, स्त्री म्हणून जगताना येणारे पेच आणि जगण्याच्या कोलाहलातून येणारी अस्वस्थता ही मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेतील मुख्य आशयसूत्रे आहेत. महानगरात माणसाचं शकलीकरण झालं, जगण्यातील सहजता संपली, सगळं कसं खोटखोट कृत्रिम, बेगडी होत जाणारी भोवतालची माणसं, कमकुवत नाते संबंध, नात्यातील गृहीत धरणं, हा भवताल, त्यातून वाट्याला येणारी तगमग, तडफड, अगतिक होत जाणं या कवितेतून जाणवते. 'स्व'च विखंडीकरण झालेल्या उत्तराधुनिक काळातला महानगरीय भवताल सहजीवन जगताना नात्याची वीण दोघांच्याही नकळत सैल करतो. एक रुटीन होत जाणारं एक नात तयार होत जाते. अर्थात या 'रुटीन' होत जाण्यामागे हतबलता आहे जी या महानगरीय जीवनातली अटळ अशी घटना आहे. तसेच इतर नातीही आपली दखल घेत नाहीत ही भावना दृढ होत जाते. आपण एकटे होत चालल्याची जाणीव बळावते.

उत्तराधुनिक कालखंडातून अपरिहार्यतेने आलेल्या विखंडीकरणातून, शकलीकरणातून 'स्त्रीत्वा'चे एकटेपण अधिकाधिक टोकदार झाल्याचे दिसून येते. या संवेदनाचे स्वरूप अनाहूतपणे कोसळलेल्या महानगरीय जीवन

जाणिवेशी असणाऱ्या संघर्षांचे असू शकते. या कोलाहलात एका 'स्त्री'चे जुळलेल्या, न जुळलेल्या नात्याचे संवेदन आहे. 'स्त्री' ही एकाकी नाही, तिच्यासोबत ती ज्याची अर्धांगिनी आहे तो तनामनाने तिच्यासोबत आहे. मुलांसाठी आई सदैव प्राणप्रिय असते. आईबापाचे माहेरचे दार कुठल्याही प्रसंगी मुलींसाठी सदैव उघडे असते, जगाला आपली कदर असते. देव संकटकाळी सदैव धावून येतो किंबहुना संकटेच येऊ देत नाही. तीपण हीपण सारेजणच आपले असतात. या भाबड्या आणि पारंपरिक धारणांना छेद देणारी, या परंपरागत धारणा नाकारणारी ही कविता आहे. हरवलेपण, जडावलेपण, संप्रमितता, विसंवाद, हतबलता आणि 'स्व'चे विखंडीकरण अशा खास उत्तराधुनिक युगाचे निरूपण करणारी ही कविता आहे.

४.३.४. बायकांवरील पुस्तकांच्या जाहिराती वाचताना

'बायकांवरील पुस्तकांच्या जाहिराती वाचताना' ही एक महत्त्वाची कविता आहे. ही कविता एका स्त्रीने एकूणच 'स्त्री'च्या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा केलेला प्रयत्न आहे. पूर्वी बाईला पुस्तके वाचता यायची नाहीत. आता बाई पुस्तके वाचते. पुस्तकाच्या जाहिराती व त्या पुस्तकाविषयी वाचकांची मनोभूमिका निर्माण करणारा दोन ओळीत लिहिलेला मजकूर वाचते. स्त्रियांनी स्त्रियांविषयी लिहिलेली तसेच स्त्रियांनी पुरुषाविषयी लिहिलेली पुस्तके ती वाचते. पुस्तकांच्या जाहिरातीतला मजकूर असा असतो:

'आई समजून घेताना' - उत्तम कांबळे

'आईच्या काबाडकष्टातून मोठ्या झालेल्या मुलाने

आईला समजून घेतानाचा हृदयस्पर्शी आलेख'

बाई तिच्या आईच्या व तिच्या मुलाच्या नात्याचा

सगळ्या आईमुलांच्या नात्यांचा ताळेबंद जुळवू पाहते

अन् खिडकीतून अफू पाजून झोपवलेल्या मुलाला घेऊन

भीक मागणाऱ्या भिकारणीला एकटक पाहत बसते

आईवरच्या पुस्तकाचा मजकूर वाचताना तिला खिडकीतून अफू पाजून झोपवलेल्या मुलाला घेऊन भिक मागणारी भिकारीण दिसते. पुस्तकातील मजकूर आणि वास्तवातील तिला दिसलेले चित्र यातून ती आईमुलाच्या नाताच्या ताळेबंद जुळवू पाहते.

'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' आ.ह. साळुंखे'

'स्त्रियांचे पंख पध्दतशीरपणे कापण्याचे प्रयत्न कसे झाले,

तिला अबला कसे बनवले गेले, याचे मूळ शोधण्याचा एक प्रयत्न'

उपरोक्त पुस्तकाचा मजकूर वाचून पराशर आणि सत्यवतीचा विचार तिच्या मनात येतो. पराशर ऋषीने संमोहित करून सत्यवतीशी संभोग केला व व्यासांचा जन्म झाला. ज्या व्यासाने महाभारताची निर्मिती केली त्या व्यासाची जन्माची कथाच स्त्री शोषणातून असलेली दिसून येते. व्यासांनी महाभारत लिहिले तर पराशराने अबला स्त्रीचे शोषण

करून समकालात स्त्री शोषणाचे महाभारत उभे केले

मूळ शोधण्यावरून बाईला अचानक आठवतं
विचारू नये ऋषी न नदीचं कुळमूळ
कारण नदी पण शेवटी बाईच अन् सत्यवती पण बाईच
अन् पराशर तर पक्का ऋषी
मग त्यांनी उभारलेलं महाभारत तर
आजही घडताना दिसतंय आजूबाजूला

स्त्रियांच्या शोषणाची सनातन परंपरा समकालातही दिसून येते. पुढे ती 'देवदासी आणि नग्न पूजा' हे उत्तम कांबळे यांचे पुस्तक वाचते. 'साक्षात परमेश्वराशी लग्न करूनसुद्धा ज्याच्या वाट्याला अन्याय आणि उपेक्षा येते अशा देवदासी विषयीचे समाजशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे पुस्तक' असा मजकूर त्यावर लिहिलेला असतो. त्यावेळी तिला खिडकीतून दिसणाऱ्या भिकारणी बरोबर परमेश्वर आणि देवदासीच्या मुलांना बाई थोपटत राहते. मानवी जगण्याची दांभिकता आणि उपरोध या कवितेत दिसून येतो. पुढे ती 'नारीगाथा' हे वसुधा जोशी यांच्या अनुवादीत पुस्तकाची जाहिरात व 'आव्हानांपुढे कच न खाणाऱ्या स्त्रियांच्या भावविश्वाचं दर्शन घडविणाऱ्या अनुवादित कथा' हा त्यावरील मजकूर वाचते. तिला प्रश्न पडतो 'बाईच्या दुःखाचा, आव्हानांचा अनुवाद खरचं आहे का शक्य?' त्यावेळी तिला खिडकीतून दिसणारी भिकारीण धाय मोकलून रडता रडता हळूहळू शांतपणे रडत बसलेली दिसते. पुढे ती 'घडता-घडविता' - संपा. रोहिणी गवाणकर व उषा ठक्कर या पुस्तकाचा मजकूर 'महिलांच्या सबलीकरणार्थ केलेल्या प्रयत्नांचे त्यांच्या स्वतःच्या शब्दात केलेले निवेदन' वाचते. त्यावेळी तिला रडून रडून शांतपणे भिंतीकडे एकटक पाहत असलेली भिकारीण दिसते. शेवटी ती हातातलं वाड्डमयवृत्त बंद करून मुखपृष्ठावरचं एन. पुष्पमालाचं छायाचित्र बघत बसते.

तिला कळत नाही छायाचित्रात अर्धवट दिसणारा पुरुष
दुःशासन असावा की कृष्ण?
शेवटी कंटाळून तो कुणीही असला तरी
द्रौपदीला काय फरक पडला असं म्हणून
ती खिडकीतून बाहेर बघते
तर भिकारणीचा ठिपका
पुसटसा होत जाताना दिसतो
दूरदूर रस्त्यावर
बाई पुस्तक वाचणं बंद करते

इथे द्रौपदीचा उल्लेख केल्यामुळे स्त्रियांच्या वाट्याचे भोग कसे कमी झाले नाहीत हे सूचित होते. मग तो कृष्ण

असला काय किंवा दुःशासन. स्त्रीत्वाचे भोग अटळ असतात. हा निराशावाद येथे दिसून येतो. आजच्या उत्तराधुनिक स्त्रीच्या मनातली ही विदग्ध जाणीव, स्त्रीत्वाची सनातन वेदना या कवितेतून व्यक्त होते.

४.४ सारांश

मीनाक्षी पाटील यांच्या एकूणच कवितेची घडण महानगरीय पर्यावरणात झाली आहे. तिथले प्रतिमाविश्व, व्यक्ती, तिथले नातेसंबंध, ताण-तणाव, जगण्यात येत गेलेली कृत्रिमता हे सगळ कवितेत अधोरेखित झाले आहे. आपला भवताल इतका एकारलेला आहे की, लिहिणाऱ्या हाताला यात कुठे आणि कसे व्यक्त व्हावे हा प्रश्न पडवा. भावनिक गुंता सोडविताना, जगण्यातली दमछाक अनुभवताना बऱ्याचदा 'व्यक्त' व्हावसं वाटूनही हे महानगरीय पर्यावरण क्षणाचीही उसंत मिळू देत नाही. ही आगतिकता या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. तर दुसरीकडे 'निव्वळ जगण्याचा आड्याहास' करत राहण एवढच या भवतालात शक्य आहे याची जाणीव तसेच महानगरीय जीवन किती कोलाहलाचे झाले आहे याचे भयावह चित्रण या कवितेतून समोर येते. स्त्री-पुरुष नात्यात 'स्त्री'च्या वाट्याला येणारे दुय्यमत्त्व नाकारणारे 'स्त्रीवादी' संवेदन मराठी साहित्यात ८० च्या दशकात प्रकट झाले. नव्वदोत्तर कालखंडात हा पैस 'स्त्री'चं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व, एक व्यक्ती असणं, पुरुषाच्या बरोबरीचं स्थान या धारणेपर्यंत ठळक होत गेले. 'इज इट इन युवर डीएनए' या काव्यसंग्रहातील 'मुलीने सांगितलेली नवीन गोष्ट' ही कविता एकार्थाने आजच्या काळात 'स्त्री'चं असणं, तिचं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व कसे असेल याचे सुतोवाच करणारी कविता आहे, 'देवालय' या कवितेतून खेड्यातून शहराकडे येणे, महानगराकडे जाण्याचा प्रवास उत्तराधुनिक काळात अटळ होत गेला याची जाणीव तसेच गाव आणि महानगर यातील अंतर, शांती, पारदर्शी जगण्यातील निर्मळता सूचित होते.

'बायकांवरील पुस्तकांच्या जाहिराती वाचताना' कवितेतून जाणवणारा 'दृश्यानुभव' हे या कवितेचं वैशिष्ट्य आहे. या दृश्यात्मकतेमुळे शब्दांतून व्यक्त होणाऱ्या आशयापेक्षा अधिकचा आशय वाचक या दृश्यानुभवातून घेतो आणि आशय अनुभवतो. या अनुभवात टोकाची अलिप्तता असली तरी आदर्श आणि वास्तव हे पुस्तकातील मजकूर व भिकारीण या दोन प्रतिमेतले द्वंद्व चोखपणे वाचकापर्यंत पोहोचते. 'बायकांवरील पुस्तकांच्या जाहिराती वाचताना' या कवितेत स्त्रीत्वाचे भोग अटळ असतात ही जाणीव होते. स्त्रियांच्या वास्तव प्रश्नांवर भाष्य आणि त्यातून प्रत्ययास येणारा निराशावाद 'शून्य गोळाबेरीज' या कवितेतून दिसून येतो. आजच्या उत्तराधुनिक स्त्रीच्या मनातली ही विदग्ध जाणीव स्त्रीत्वाची सनातन वेदना मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेतून दिसून येते.

४.५ परिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. पात्र - भूमिका
२. सुसर - मगर
३. वैतागने - कंटाळा येणे
४. देवालय- मंदिर, देऊळ
५. शूचिर्भूत- शुध्द होणे, पावन होणे
६. सांजच्याला - संध्याकाळी

३. शांत
४. खडीसाखरेचे दाणे
५. रडकी
६. मजकूर

४.८ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. 'मुलीने सांगितलेली नवीन गोष्ट' या कवितेतील आशय स्पष्ट करा.
२. मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेतील आशयसूत्रे स्पष्ट करा.
३. मीनाक्षी पाटील यांच्या कवितेतील स्त्री संवेदन स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. 'देवालय' या कवितेत गावामधले देवालय आणि मायानगरीतले देवालय हा भेद कसा व्यक्त केला आहे?
२. 'शून्य गोळाबेरीज' या कवितेतील स्त्रियांच्या भावविश्वातील एकटेपण विशद करा.
३. 'बायकांवरील पुस्तकांच्या जाहिराती वाचताना' या कवितेचा आशय स्पष्ट करा.

४.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. डहाके वसंत आबाजी, कवितेविषयी, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद , १९९९
२. गुप्ते विश्राम, नवं जग नवी कविता, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, २०१६
३. पाटील म. सु., सर्जनप्रेरणा आणि कवित्वशोध, मौज प्रकाशन, मुंबई

निवडक कविता : भाग - ३.२

प्रज्ञा दया पवार

अनुक्रमणिका

५.० उद्दिष्टे

प्रज्ञा दया पवार यांच्या 'डॉ.आंबेडकर', 'दार उघड बये, दार!', 'सिद्धार्थास', 'ही पुन्हा मांडामांड' या कविता अभ्यासल्यानंतर आपणास,

- कवीच्या स्त्रीवादी जाणिवा समजून येतील.
- या कवितेतून समाज व्यवस्थेत असलेले स्त्रियांचे दुय्यम स्थान आणि लिंगभेदाची विषमता हे विदारक वास्तव लक्षात येईल.
- कवीची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विषयीची आस्था, भावबंध समजून येतील.
- जात आणि वर्ग यांच्या समष्टीतून निर्माण झालेल्या स्त्रियांच्या दुःखाची अवस्था लक्षात येईल.
- कवीच्या संवेदनशीलतेला जाणवलेल्या स्त्री जीवनाच्या नोंदी अभ्यासता येतील.
- कवितेतील लय, प्रतीक, प्रतिमा, या घटका आधारे कवितेचे भाषिक सौंदर्य अभ्यासता येईल.

५.१ प्रस्तावना

नव्वदच्या दशकात मराठी साहित्यात मन्वंतर घडून आले. सामाजिक परिणामातून आणि वाङ्मयीन बदलत्या मूल्य संकल्पनेतून नवे आविष्कारण समोर आले. नव्वदच्या दशकात खुल्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या संकल्पना उदयास आल्या. जग हे मुक्त आणि निर्बंध बाजारपेठ बनले. या ग्लोबल व्हिलेजचा प्रत्येक नागरिक एक महत्त्वाचा घटक आणि ग्राहक बनला. भौतिक समृद्धी बरोबर त्याचे अनेक विपरीत परिणामही झाले. राजकीय सत्ताकांक्षा वाढल्या. मंडलवाद, आयोध्या-बाबरी मशिद वाद, मुंबई बॉम्ब स्फोट, अनेक धार्मिक व जाती दंगली, गोध्राकांड या हिंसक घटनांचे परिणाम देशपातळीवर उकमटले. तसेच ते कलावंतांच्या मनावर ओरखडे उमटवून गेले. जागतिकीकरण आणि महानगरीय संवेदन याचे प्रतिबिंब कलावंतांच्या कलाकृतीवर पडले. १९९० नंतरच्या कालखंडात अनेक कवींनी लेखन केल्याचे दिसून येते. यामध्ये प्रज्ञा दया पवार हे महत्त्वाचे नाव. प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेतून समकालीन जीवनातील मूल्यात्मक पडझड दिसून येते. सामाजिक जीवनातील शोषण, सांस्कृतिक जीवनातील विसंगती, दाहक वर्तमानाची जाणीव ही प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील आशयसूत्रे आहेत. मानवी जीवनातील विसंगती त्यांच्या कवितेत दिसून येते. प्रज्ञा पवार यांची कविता स्त्री असण्याच्या पारंपारिक संकल्पनेला छेद देत वास्तववादी जाणिवेतून टोकदारपणे स्त्रीसंवेदन व्यक्त

करते. 'स्त्री' समजून घेण्याच्या पारदर्शी जाणिवेच्या कवितेत दिसून येतात. माणूस म्हणून जगणे नाकारणाऱ्या आणि शोषण करणाऱ्या प्रस्थापितांविरुद्ध बंडखोरी, विद्रोह, अन्यायाला नकार, आत्मसन्मानाची जाणीव, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या मानवतावादी मूल्यांचा आविष्कार, परिवर्तनावर निष्ठा, जीवनानुभवाचा प्रांजळ आविष्कार इत्यादी अनेक गोष्टी प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेत दिसून येतात. सम्यक परिवर्तनासाठी त्यांनी काव्यलेखन केल्याचे दिसून येते.

५.२ कवी परिचय – प्रज्ञा दया पवार (जन्म:११-०२-१९६६)

प्रज्ञा पवार यांचे 'अंतस्थ' (१९९३), 'उत्कट जीवघेण्या धगीवर' (२००२), 'मी भिडवू पहातेय समग्राशी डोळा' (२००७), 'आरपार लयीत प्राणांतिक' (२००९), 'दृश्यांच्या ढोबळ समुद्र' (२०१३) हे कविता संग्रह 'अफवा खरी ठरावी म्हणून' (२००९) हा कथासंग्रह, 'केंद्र आणि परीघ' (२००४), 'टेहलटिकोरी' (२०१५), 'अर्वाचीन आरण' (२०२०) हे ललित गद्य लेखन, 'धादांत खैरलांजी' (२००७) हे नाटक, 'मी भयंकराच्या दरवाजात उभा आहे' (२००७), हे संपादन, 'विमुक्तांचे स्वातंत्र्य' (२०१८) हे सहसंपादन इत्यादी साहित्य संपदा प्रकाशित आहेत. प्रज्ञा पवार यांना बालकवी पुरस्कार, विशाखा पुरस्कार, शाम पनगंटी स्मृती पुरस्कार, कविवर्य बा.सी. मर्ढेकर पुरस्कार, रा. ना. पवार स्मृती पुरस्कार, इंदिरा संत विशेष पुरस्कार, महाकवी अश्वघोष पुरस्कार, वामन अनंत रेगे पुरस्कार, उषा दातार स्मृती पुरस्कार, कवी केशवसुत पुरस्कार, श्रीधर शनवारे स्मृती काव्य पुरस्कार इत्यादी पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. अनेक सामाजिक चळवळीत विशेषतः स्त्री-संघटनांमध्ये त्यांचा सक्रीय सहभाग आहे. प्रज्ञा पवार यांनी देशातील वाढत्या असहिष्णुतेच्या निषेधार्ह राज्यशासनाचे सर्व पुरस्कार २०१५मध्ये शासनाला परत केले. परिवर्तनाचा वाटसरू (पाक्षिक) या अंकाच्या त्या संपादक आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, तसेच मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय मराठी संशोधन मंडळ या संस्थांच्या सन्माननीय सदस्यपदी त्या आहेत.

५.३ विषय विवेचन

१९९० नंतर च्या कालखंडातील महत्त्वाच्या कवयित्री म्हणून प्रज्ञा पवार यांची ओळख आहे. समाज व्यवस्थेत असलेले स्त्रियांचे दुय्यम स्थान आणि लिंगभेदाची विषमता या विषयीचा विद्रोह, विषमतावादी व शोषित प्रवृत्तीचा निषेध, भूतकालीन जीवनाचे दर्शन घडविताना सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनातील प्रस्थापित व्यवस्थेने लादलेल्या गुलामीविषयीची अस्वस्थता, समाजातील सर्व वंचित, शोषित, उपेक्षित घटकांना न्याय मिळावा ही तळमळ, आदिम दुःखाची जाणीव, स्त्री-पुरुष नातेसंबंधाचा शोध, स्त्रीवादी जाणिवे ही प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील आशयसूत्रे आहेत. प्रज्ञा पवार यांच्या कविता बाईची दुःखे जाणणाऱ्या असल्या तरी स्त्री हे विषम समाजव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे हा आशय अधोरेखित करतात. त्यांच्या कवितेतील बाईची दुःखे सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक आहेत. स्त्री-पुरुष नातेसंबंध, समाज आणि स्त्री यातील संबंध, समाजव्यवस्थेने, कुटुंबव्यवस्थेने स्त्रीला दिलेली अमानुषी वागणूकीचे दुःख त्यांच्या कवितांतून प्रकटत राहते. स्त्रियांना लिंगभेद विषमतेला सामोरे जावे लागते. त्यातून होणारी त्यांची तगमग, तडफड ही कविता व्यक्त करते. स्त्री-पुरुष नात्याचा शोध घेणारी जाणीव या कवितेतून अभिव्यक्त होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित समाजातील महानायक. डॉ. बाबासाहेबांच्या

व्यक्तिमत्त्वाशी, कार्यकर्तृत्वाशी असलेले हळवे अनुबंध त्यांच्या अनेक कवितांतून प्रतिबिंबित झालेले दिसून येतात. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितांतून स्त्रियांच्या भावविश्वाचे अनेक दुखरे, कंगारे अधोरेखित होतात. जीवनातील आदिम दुःखाची जाणीव त्यांच्या कवितेतून अभिव्यक्त होते. प्रज्ञा दया पवार यांची कविता जात आणि वर्ग यांच्या समष्टीतून निर्माण झालेले स्त्रीचे वैश्विक दुःख निर्देशित करते. समष्टीच्या पातळीवर दुय्यम स्थानावर असलेली स्त्री जेव्हा उतरंडीच्या विषमतेचा अनुभव घेत जगते तेव्हा ती आखंबं आयुष्य बाईपणाच्या सरहद्दीशी इमान राखून लढते. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितांतून ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पटावरील बाईपणाची शोकांतिका निर्देशित होते.

५.३.१ डॉ. आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वाने भारावून गेलेले कवीमन प्रस्तुत कवितेत दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांचे स्मृतीस्थळ म्हणजे चैत्यभूमी. वडिलांबरोबर चैत्यभूमीवर ओसंडत्या गर्दीत वडिलांचे हात पकडून गेल्याचे स्मरण कवीला होते तेव्हा पासून बाबासाहेबांचे नाव काळजावर कोरल्याचे स्मरते.

मी पाहिलं नाही तुला
तुझ्या राजस रूपाला
फितूर आकाश वेचणाऱ्या
बुलंद हातांना
दिशा धुडकावून लावणाऱ्या
मोकळ्या भौतिकाला
माणूस धुमसत ठेवणारा
तुझ्या शब्दांचा डंग
आमच्या किती पल्याड
किती पल्याड
अवघं अस्तित्व चिरत जाणारा
काळोखाचा झोत
आमच्या किती पल्याड
रक्तात रुजत ठेवलेलं
तुझं उत्क्रांतीचं स्वप्न

डॉ. बाबासाहेबांमुळे दलित समाजाला आत्मभान आले. प्रस्थापित समाज व्यवस्थेने दलित समाजाला अस्पृश्यतेची वागणूक देऊन त्यांच्यावर आत्याचार केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अन्यायाच्या, अवहेलनेच्या, शोषणाच्या दलदलित सापडलेल्या दलित समाजाला आत्मभान दिले. दलित समाजाला शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुत्व या मूल्यांवर आधारित समताधिष्ठीत नवसमाजाची निर्मिती केली.

प्रस्थापित समाजाने दलितांचे माणूस असणे नाकारले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांना माणूस म्हणून हक्क दिले.

आम्ही घट्ट मिटून घेतली
आत्मशोधाची दारं
तडकलेल्या प्रतिबिंबाला
चेहरा समजण्याची चूक
केली पुन्हा पुन्हा
पूर्ण प्रकाशाची पहिली तिरीप
ओळखता आली नाही
वश झाली नाहीत आम्हांला
विदूषकाची हिंस्र नखं

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा संदेश दलित समाजाला दिला आणि क्रांतीचा इतिहास घडवला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांच्या शोषित आणि उपेक्षित जीवनाला आत्मभान दिले. या आत्मभानाचे प्रतिबिंब या कवितेत दिसून येते. ही कविता परिवर्तनसन्मुख आहे. १९६० नंतरच्या कालखंडात दलित साहित्याची चळवळ अधिक गतिमान झाल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित चळवळीचे ऊर्जाकेंद्र ठरले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समाज परिवर्तनशील विचारातून दलितांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला परंतु आजही ही विषमता पूर्णपणे नष्ट झाल्याचे दिसत नाही.

प्रस्तुत कवितेत 'फितूर आकाश वेचणारे बुलंद हात', 'माणूस धुमसत ठेवणारा शब्दांचा डंख', 'अवघं अस्तित्व चिरत जाणारा काळोखाचा झोत', 'रक्तात रुजत ठेवलेलं उत्क्रांतीचं स्वप्न', 'विदूषकाची हिंस्र नखं' या प्रतिमा अर्थपूर्ण आहेत. या प्रतिमेच्या उपयोजनातून कवितेचा आशय अधिक टोकदार झालेला दिसून येतो.

५.३.२ दार उघड बये, दार!

'दार उघड बये, दार!' ही कविता स्त्रियांच्या आदिम दुःखाला अधोरेखित करते. पौरुषेय अंधारात बायका चुरडून बसलेल्या शोकग्रस्त बायका एकाएकी संहिते बाहेरच्या प्रकाशाकडे उठून चालू लागल्या आहेत. प्रस्तुत कवितेत अंधार हा पौरुषेय आहे. या आशयातून सूचित होते की, पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रियांचे शोषण केले, त्यांची घुसमट केली. उजेडाचे दान त्यांच्या पदरात पडू दिले नाही. त्यांच्या कर्तृत्वाचे पंख कापले. त्यामुळे त्यांच्या पदरात अंधाराचे दान पडले. म्हणून हा अंधार पौरुषेय आहे. या अंधारात बायका चुरडून बसल्या आहेत. 'चुरडून' या प्रतिमेतून दाबून, ठेचून, चेचून, कुचलून हा अर्थ ध्वनित होतो. यातून स्त्रियांचे शोषण, त्यांच्यावर केलेली भावनिक, मानसिक, शारिरीक हिंसा याचा प्रत्यय येतो.

पौरुषेय अंधार
चुरडून बसलेल्या

शोकग्रस्त बायका
एकाएकी उठून चालू लागल्या
संहितेबाहेरच्या फटफटीत प्रकाशाकडे
एकमेकींकडे प्रथमच पाहिलं त्यांनी
संस्कृतीच्या उदराबाहेर येत
नी
नीट गुंता समजून घेत घेत
अवघ्या बाईपणाचा
ठाम पाय रोवून उभ्या राहिल्या
जमिनीवर
थेट

मात्र आता या बायका 'संहिते'बाहेरच्या फटफटीत प्रकाशाकडे चालत आहेत. ही संहिता म्हणजे पुरुष सत्ताक व्यवस्थेने बायकांसाठी बनवलेली नियमावली, आचारसंहिता, कायदेकानून होय. या बायका आता या संहितेच्या बाहेर पडत आहेत. पौरुषेय अंधाराकडून त्या फटफटीत प्रकाशाकडे जात आहेत. संस्कृतीच्या उदरातून बाहेर येत बाईपणाचा गुंता समजावून घेत आहेत. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने शोषणाच्या धारणेतून धर्म आणि संस्कृतीच्या नावाखाली अवघ्या बाईपणाचा गुंता करून ठेवला आहे. मात्र आता त्या गुंता समजून घेत स्वतःला मुक्त करत आहेत. आता त्या पाय थेट जमिनीवर पाय रोवून उभ्या राहिल्या आहेत. याचा अर्थ आता बायकांना आत्मभान आले आहे. सर्वार्थाने त्या स्वतःच्या पायावर उभ्या आहेत.

फासत राहिल्या सर्वांगाला
मातीचा रंग
रांगडा
फेडली एकेक वस्त्रं
मुळापासून हादरवत एकमेकींना
घातला गोंधळ आर्त
दार उघड बये, दार उघड
दार उघड बये, दार!

त्या सर्वांगाला मातीचा रंग फासत आहेत. एकेक वस्त्र फेडत आहेत यातून त्यांचे आदिम आणि पारदर्शी असणे सूचित होते. 'दार उघड बये, दार उघड, दार उघड बये, दार!' म्हणत त्या आर्त गोंधळ घालत आहेत. यातून गोंधळ हा देवीच्या उपासणेसाठी केला जाणारा विधी आहे. इथे देवी ही स्त्रीत्वाच्या उर्जेचं प्रतीक आहे.

आणि या उर्जेला साकडं घालत त्या आर्त गोंधळ घालत आहेत. पौरुषेय अ-पौरुषेय नसलेल्या पावसात अर्पणा शतकाची जागरण करून त्या थकून क्लान्त झोपल्या आहेत. 'क्लान्त' या शब्दातून त्यांचा अस्तित्वासाठीचा अथक संघर्ष सूचित होतो. 'अर्पणा शतकाची जागरण' या शब्दातून त्यांचा सनातन काळापासूनचा संघर्ष दिसून येतो. अर्थपूर्ण प्रतिमा, प्रतीकातून अत्यंत महत्त्वाचा आशय या कवितेतून सूचित झाला आहे.

५.३.३ सिद्धार्थास...

'सिद्धार्थास' ही एक मिथकीय कविता आहे. कवीने सिद्धार्थाच्या गृहत्यागाच्या प्रसंगाला काव्यात्म आशय देवून यशोधरेची वेदना अधोरेखित केली आहे.

न संपणाच्या दुःखाच्या अटळ शोधात
तू निघालास तेव्हा
उत्तररात्र उलटलेली...
तेव्हा विसावला क्षणभर तुझा हात
भुरभुरणाच्या रेशीमजावळात
यशोधरेच्या निद्रिस्त पापण्यांतला खोल डोह
तू ओलांडलास निग्रहाने
आणि काळ्याकुट्ट अंधारावर उमटला
एक ओरखडा जीवघेणा.

सिद्धार्थाचा गौतम बुद्ध होण्याचा प्रवास म्हणजे 'न संपणाच्या दुःखाचा अटळ शोध' होता. शाक्य कुळातील शुद्धोधनाच्या आणि मायावती पोटी सिद्धार्थाचा जन्म झाला. सिद्धार्थ गौतमाचे वय २० वर्षे पूर्ण झाल्यावर ते शाक्य संघाचे सदस्य झाले. 'आठव्या वर्षी एक घटना घडली. ती शुद्धोधनाच्या कुटुंबाकरिता दुःखाचे आणि सिद्धार्थाच्या जीवनाला निर्णायक वळण देणारे निमित्त ठरली. शाक्यांच्या राज्याच्या सीमेवरच कोलीयांचे राज्य होते. या दोन्ही राज्याच्या सीमा रोहिणी नदीने विभाजित केल्या होत्या. रोहिणीचे पाणी शाक्य आणि कोलीय दोघेही ओलिताकरिता उपयोगात आणीत असत. प्रत्येक हंगामाप्रसंगी शाक्य आणि कोलीयात रोहिणीचे पाणी प्रथम कोणी आणि किती घ्यावे याविषयी विवाद होत असे. अनेकदा या विवादाचा परिणाम भांडणात तर काही वेळा युद्धातही होत असे. सिद्धार्थ २८ वर्षाचा झाला. त्यावर्षी शाक्यांच्या सेवकात आणि कोलीयांच्या सेवकात पाण्यावरून मोठा संघर्ष झाला. संघर्षात दोन्ही पक्षातील लोक जखमी झाले. जेव्हा शाक्य आणि कोलीय यांना या घटनेची माहिती मिळाली तेव्हा दोन्ही पक्षांनी या विषयाचा युद्धाने कायमचा सोक्षमोक्ष लावण्याचे ठरविले. '७ सिद्धार्थाचा कोलीयांविरुद्धच्या युद्ध घोषणेसाठी विरोध होता. युद्ध घोषणेने हेतू सफल होणार नाही. युद्धाने दुसऱ्या युद्धाची बीजे पेरली जातील असा विचार सिद्धार्थाने केला. संघाच्या सेनापतील सिद्धार्थाचा विचार मान्य नव्हता. 'संघाच्या कोलीयांविरुद्ध युद्धाच्या योजनेला आपण असाच विरोध करित राहिलो तर त्याचे काय परिणाम होऊ शकतात याची सिद्धार्थाला जाणीव झाली. त्याच्यापुढे तीन पर्याय होते- सैन्यात दाखल व्हावे आणि युद्धात भाग घ्यावा. फाशीची किंवा

देशत्यागाची शिक्षा भोगावी किंवा त्यांच्या कुटुंबीयांनी सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे व संघाने त्यांच्या कुटुंबाच्या जमिनी जप्त कराव्यात. प्रथम पर्याय त्याला ठामपणे अस्वीकृत होता. तिसऱ्या पर्यायाविषयी तो कल्पना देखील करू शकत नव्हता. प्राप्त परिस्थितीत त्याला दुसरा पर्यायच योग्य वाटला.'८ सिद्धार्थाने आईवडीलांचा, पत्नी यशोधरेचा लहानगा पुत्र राहुलचा निरोप घेऊन गृह त्याग केला. अशा प्रकारे सिद्धार्थाचा गौतम बुद्ध होण्याचा प्रवास सुरू झाला.

यशोधरा जगत राहिले
मातीच्या पावलांनी
पुन्हा पुन्हा झेपावले उन्मत्त बहर
तिच्या मनाच्या काठावर
आणि तू उतरवत गेलास सहजतेने
फुलांची ऐहिक वस्त्रे.
ती समजावत राहिली
अवघ्या शरीराला... मनाला...
घट्ट अडसर घातला तिने
आयुष्यातल्या उजाड ऋतूंना.
तू परतून आलास
आभाळाएवढा उंच अथांग होऊन
उभा राहिलास तिच्यासमोर
असीम करुणेचे हात पसरून
देणार होती का यशोधरा
तुझ्याकडून अव्हेरल्याची ठसठसती वेदना
रक्तातून जखडलेलं तुझं अस्तित्व ?
न संपणाऱ्या दुःखाच्या अटळ शोधात
तू निघालास तेव्हा
तुला दिसली का ?
सिद्धार्था
यशोधरेच्या लख्ख डोळ्यांतून
निथळणारी अपार तृष्णा

सिद्धार्थांच्या गृहत्यागाच्या प्रसंगाला काव्यात्म आशय देवून यशोधरेची वेदना अधोरेखित केली आहे. सिद्धार्थ गृहत्याग करत होता तेव्हा उत्तर रात्र उलटली होती. कवितागत तिला वाटते, निघताना पुत्र राहुलच्या भुरभुरणाच्या रेशमी जावळात सिद्धार्थांचा क्षणभर हात विसावला असेल. यशोधरेचा निरोप घेताना सिद्धार्थांला गलबलून आले असावे तरीही निग्रहाने त्याने तिचा त्याग केला. 'यशोधरेच्या निद्रिस्त पापण्यांतला खोल डोह/तू ओलांडलास निग्रहाने आणि काळ्याकुट्ट अंधारावर उमटला/एक ओरखडा जीवघेणा/ यशोधरा जगत राहिली/मातीच्या पावलांनी/पुन्हा पुन्हा झेपावले उन्मत्त बहर' सिद्धार्थांच्या गृहत्यागाच्या प्रसंगाचे मिथक वापरून कवयित्रीने यशोधरेचा विरह, बाईपणाचा संयम, बाईपणाची तगमग आणि तळमळ व्यक्त केली आहे. 'ती समजावत राहिली/अवघ्या शरीराला ... मनाला.../घट्ट अडसर घातला तिने/आयुष्यातल्या उजाड ऋतूंना.' सिद्धार्थ गौतमबुद्ध होऊन परत आले तेव्हा 'आभाळा येवढा उंच अथांग होऊन उभा राहिला तिच्या समोर असीम करुणेचे हात पसरून' तेव्हा कवितागत तिला वाटते की, सिद्धार्थांकडून आव्हेरल्याची ठसठसती वेदना रक्तातून जखडलेलं त्याचं अस्तित्त्व यशोधरा देणार होती का? कवितागत ती सिद्धार्थांला अर्थातच गौतम बुद्दाला तळमळीने प्रश्न विचारते की, 'न संपणाच्या दुःखाच्या अटळ शोधात तू निघालास तेव्हा तुला दिसली का यशोधरेच्या लख्ख डोळ्यातून दिसणारी अपार तृष्णा?' सहजीवनाची उत्कट आस बाळगून असलेली ही 'अपार तृष्णा' यशोधरेची असली तरी ती समग्र स्त्री जातीची वेदना आहे. बाईपणाचं आदिम दुःख आहे. प्रज्ञा पवार यांनी यशोधरेच्या या मिथकीय व्यक्तिरेखेला नकळतपणे बाईपणाच्या आदिम दुःखाशी जोडले आहे.

५.३.४ ही पुन्हा मांडामांड

'ही पुन्हा मांडामांड' ही एक अर्थपूर्ण कविता आहे. जीवनाच्या प्रगल्भ टप्प्यावर आलेली स्थितप्रज्ञता, तटस्थता, अलिप्तता या कवितेतून निर्देशित होते.

ही पुन्हा मांडामांड...

नात्याची

घराची

भांड्याकुंड्यांची

पुस्तकांची

न् समष्टीची.

हे असं अडकत जाणं कशाकशात

हे असं सापडवून घेणं कशाकशात

हे असं फडफडत राहणं कशाकशात

'ही पुन्हा मांडामांड' या कवितेत मानवी जीवनाचे वास्तव अधोरेखित होते. परिवर्तन ही अटळ गोष्ट असली तरी सुध्दा संवेदनशील मनासाठी 'ते का? व कशासाठी?' हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. मनाजोगी मांडामांड हे एक जगण्याचं आदर्श स्वप्न असतं जे वास्तवतेत माणसाला साकार करता येत नाही. वयाच्या उत्साहानुसार आणि

आकलनानुसार माणूस नव्या उमेदिने मांडामांड करत असतो. ही मांडामांड नात्याची असते, घराची असते, पुस्तकांची असते आणि समष्टीचही असते. परंतु वयाच्या आणि आकलनाच्या एका प्रगल्भ टप्प्यावर ही मांडामांड निरर्थक वाटते. आर्त उत्कटतेने स्वतःशी संवादी झाल्यावर, आंतर्यामीचा तळ गाठल्यावर, स्वतःच स्वतःला गवसल्यावर भवताल हा निरर्थक वाटतो आणि कशाकशातच अडकत जायला नकोसे वाटते.

कशाकशाची करायची असते रंगसफेदी?

काय काय मिळत असतं बदलून पर्यायी?

आताशा कसलंच भय वाटत नाही

मूळ रंग असा खळखळत येतो

पाण्याच्या लोंढ्यासारखा

न् निघून जातो माझ्यावरून

निकुरा.

मी पुटपुटत राहते स्वतःशीच

आताशा कसलंच भय वाटत नाही.

आता जगण्याच्या या टप्प्यावर आता कुठल्याही मांडामांडीचं आकर्षण राहत नाही. आता कुठल्याही रंगसफेदीचं आकर्षण राहत नाही. मुळच्या पाण्याच्या रंगासारखे पारदर्शी असावे वाटते. 'आता कसलंच भय वाटत नाही' या काव्य ओळीतून आत्मनिर्भर जगणे सूचित होते.

५.४ सारांश

परिवर्तनाची आस बाळगून असलेल्या कवीला समाज व्यवस्थेतील विषमतेला नेस्तनाबूत करावयाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वाने भारावून गेलेले कवीमन 'डॉ. आंबेडकर' कवितेत या दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित चळवळीचे ऊर्जाकेंद्र ठरले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समाज परिवर्तनशील विचारातून दलितांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला परंतु आजही ही विषमता पूर्णपणे नष्ट झाल्याचे दिसत नाही. 'दार उघड बये, दार!' ही कविता स्त्रियांच्या आदिम दुःखाला अधोरेखित करते. सनातन काळापासूनचा संघर्ष दिसून येतो. समाज व्यवस्थेमध्ये, कुटुंब व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांची अवहेलना केली, तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊ दिला नाही. स्त्री आता आत्मनिर्भर होत आहे. या सकारात्मक बदलाची नोंद ही कविता घेते. 'सिद्धार्थास' ही एक मिथकीय कविता आहे. कवीने सिद्धार्थाच्या गृहत्यागाच्या प्रसंगाला काव्यात्म आशय देवून यशोधरेची वेदना अधोरेखित केली आहे. प्रज्ञा पवार यांनी यशोधरेच्या या मिथकीय व्यक्तिरेखेला नकळतपणे बाईपणाच्या आदिम दुःखाशी जोडले आहे. 'ही पुन्हा मांडामांड' ही एक अर्थपूर्ण कविता आहे. जीवनाच्या प्रगल्भ टप्प्यावर आलेली स्थितप्रज्ञता, तटस्थता, अलिप्तता या कवितेतून निर्देशित होते.

५.५ परिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. राजस - देखना, सुकुमार, सुंदर
२. फितूर - शत्रूला सामील झालेला
३. बुलंद - उत्तुंग, उंच, प्रभावी
४. पौरुषय - पुरुषी, मानवी
५. क्लांत - थकलेला, निस्तेज, उदास
६. उन्मत्त - उत्तेजित, उन्मादी
७. अव्हेरणे - डावलणे, वगळणे
८. निकुरा - कठोर

५.६ स्वयं अध्ययन प्रश्न

१. कवीने कोणाचे नाव काळजावर कोरले आहे?
 - अ. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे
 - ब. वडिलांचे
 - क. आईचे
 - ड. भावाचे
२. ओसंडती गर्दी कोठे होती?
 - अ. रेल्वेस्टेशनवर
 - ब. चैत्यभूमीवर
 - क. गेटवे ऑफ इंडिया
 - ड. हायकोर्टवर
३. 'दार उघड बये, दार!' या कवितेतील अंधार पौरुषेय कसा आहे?
 - अ. काळाकुट्ट
 - ब. आमावस्येचा
 - क. पौरुषेय
 - ड. अपौरुषेय
४. शोकग्रस्त बायका कशा बसलेल्या आहेत?
 - अ. मांडी घालून
 - ब. डोक्यात हात लावून
 - क. गुडघ्यावर
 - ड. चुरडून
५. न संपणाऱ्या दुःखाचा अटळ शोध घेण्यासाठी कोण गेले?
 - अ. डॉ. आंबेडकर
 - ब. सिद्धार्थ
 - क. यशोधरा
 - ड. राहूल

६. कोणाच्या डोळ्यातून अपार तृष्णा निथळत होती?

अ. गौतम बुध्दांच्या

ब. सिध्दार्थांच्या

क. यशोधरेच्या

ड. राहुलच्या

५.७ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे

२. चैत्यभूमीवर

३. पौरुषेय

४. चुरडून

५. सिद्धार्थ

६. यशोधरेच्या

५.८ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. 'डॉ. आंबेडकर' या कवितेतील आशय स्पष्ट करा.

२. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील आशयसूत्रे स्पष्ट करा.

३. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील स्त्री संवेदन स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. 'सिद्धार्थास' या कवितेतील यशोधरेची वेदना स्पष्ट करा.

२. 'ही पुन्हा मांडामांड' या कवितेतील मनोवस्था स्पष्ट करा.

३. 'दार उघड बये, दार!' या कवितेतील प्रतिमा, प्रतीकातून सूचित झालेला कवितेचा आशय स्पष्ट करा.

५.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. प्रभा गणोरकर, मराठीतील स्त्रियांची कविता, लोकवाडू मयगृह, मुंबई, २०१५

२. वसंत पाटणकर, कविता: संकल्पना, निर्मिती, समीक्षा, आर्ष प्रकाशन, पुणे, २०२२

३. दा. गो.काळे, कवितावकाश, बीज प्रकाशन, शेगाव, २०२३

◆◆◆

निवडक कविता : भाग - ३.३

विनोद कुमरे

अनुक्रमणिका

६.० उद्दिष्टे

विनोद कुमरे यांच्या 'पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोष्ट...', 'माड्या', 'झेल', 'फेसबुक' या कविता अभ्यासल्यानंतर आपणास,

- कवीचे आदिवासी जीवनाविषयी असलेले भावबंध समजून येतील.
- आदिवासी जीवनाभवातील विदारक वास्तव लक्षात येईल.
- प्रस्थापित संस्कृतीच्या भयावह आक्रमणाने झालेली आदिवासी जीवनाचे झालेले शोषण लक्षात येईल.
- कवीच्या संवेदनशीलतेला जाणवलेल्या बदलत्या आदिवासी जीवनाच्या समस्या अभ्यासता येतील.
- कवितेतील लय, प्रतीक, प्रतिमा, बोली भाषाचे सौंदर्य अभ्यासता येईल.

६.१ प्रस्तावना

मानवी जीवनाचा परीघ जसजसा विस्तारीत गेला तसतसे वाङ्मयीन क्षेत्रही विशाल होत गेले. परिवर्तनसन्मुख असलेल्या साहित्याने उपेक्षितांचे आत्मभान जागृत केले. या आत्मभानाचे प्रतिबिंब ठळकपणे विविध साहित्य प्रवाहात दिसून येते. या साहित्याने प्रस्थापित समाजातील माणूसपण नाकारण्याच्या विचाराला आणि माणसाला उपेक्षित ठेवणाऱ्या व्यवस्थेला नकार दिला. त्यातूनच आधुनिक मराठी साहित्यात नवनवीन वाङ्मयीन प्रवृत्ती निर्माण झाल्या. साठोत्तरी मराठी साहित्यात अनेक सशक्त वाङ्मय प्रवाह उदयास आले. दलित, आदिवासी, ग्रामीण, मुस्लिम आणि ख्रिस्ती या विविध संवेदनेतून साहित्यनिर्मिती होवू लागली. या संवेदनेने मराठी कवितेला समृद्ध केले. त्यापैकी आदिवासी साहित्य हा एक महत्त्वाचा प्रवाह होय. परंपरागत निसर्गाधिष्ठित जीवनशैलीचे संस्कार स्वीकारणारे, संस्कृती संपन्न असलेल्या आदिवासी जीवन पद्धतीला बदनाम करणाऱ्या प्रवृत्तीवर प्रहार करणारे, अवरोध करणाऱ्या अनिष्ट प्रवृत्तींना नाकारून, सर्वांगीण प्रगतीकडे घेऊन जाणाऱ्या परिवर्तनवादी विचारांना अधोरेखित करणारे साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय. आदिवासींना आलेल्या नव्या आत्मभानामुळे आदिवासी साहित्याला व्यासपीठ मिळाले. निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारे निर्मळ मनाचे हे आदिवासी आदिम काळापासून व्यवस्थेचे बळी आहेत. रामायणपूर्व काळापासून आदिवासींना वर्णव्यवस्थेला बळी पडावे लागले आहे. आर्यपूर्व काळापासून राजसत्तेची स्वतंत्र वहिवाट असून देखील वर्णवर्चस्ववादी प्रवृत्तीने त्यांच्यावर अन्यायच

केल्याचे दिसून येते. द्रोणाचार्यांनी एकलव्यासारख्या पराक्रमी धनुर्धाराचा अंगठा गुरुदक्षिणा म्हणून मागितला. आदिवासी कवी कवयित्रींनी आपल्या जगण्यातली घुसमट कवितेत व्यक्त केल्याचे दिसून येते. आपल्या अनुभूतीतून आदिवासी जीवनाचा प्रत्ययकारी काव्याविष्कार करणारे विनोद कुमरे हे महत्त्वाचे कवी आहेत. आदिवासी जीवन जाणिवांचे प्रतिबिंब आणि परिवर्तनवादी विचारांचे दर्शन त्यांच्या कवितेतून दिसून येते.

६.२ कवी परिचय – विनोद कुमरे (जन्म दि.२ जुलै १९७८)

विनोद कुमरे यांचा 'आगाजा' हा कविता संग्रह २०१५ साली प्रकाशित झाला. विनोद कुमरे यांचे 'कोयतूर' (२०२०) ही(कादंबरी), 'बारकोड' (एकांकिका), कथारंग (कथासंग्रह) (२०२२) व तिचा अवकाश (कथासंग्रह) (२०२१) या पुस्तकांचे संपादन केले आहे. तसेच त्यांनी 'आदिवासी मराठी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा' हा लघुशोध प्रकल्प पूर्ण केला आहे. School of Economics Public Policy Department, University of Mumbai यांचेसोबत TRTI करिता Fram work of Tribal Culture Language Development Policy. या करिता ते कार्यरत आहेत. विनोद कुमरे यांना 'डॉ. मोतीरावण कंगाली पुरस्कार, 'उगवाई काव्यपुरस्कार' या पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. तसेच आदिवासी साहित्यातील काव्य लेखनासाठी व एकूणच मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा कवी म्हणून भारतातील साहित्य व कला क्षेत्रात कार्य करणारे रझा फाऊंडेशन, दिल्ली याचेकडून आयोजित 'Indian Poetry biennale 2017-18, साठी' Most Important Indian Poet' म्हणून त्यांना निमंत्रित व सन्मानित करण्यात आले आहे.

६.३ विषय विवेचन

विनोद कुमरे यांनी आदिवासी जीवनाचे दुःख, वेदना, शोषण आणि संघर्षाचे नेमके आकलन आपल्या कवितेतून शब्दबद्ध केले आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेच्या संदर्भात कवीच्या प्रखर विरोध आणि विद्रोहाचा प्रत्यय येतो. प्रस्थापित व्यवस्थेने आदिवासी जीवनावर अन्याय करून त्यांची पिळवणूक केली आहे. ही भावना कवीला अस्वस्थ करते. आदिवासींचे निर्मळ, भाबडे आणि प्रस्थापितांचा जुलूम कवीच्या चिंतनाचा विषय बनतो. आदिवासींना आत्मभान आले आहे, त्यांना आपल्या स्वत्वाची जाणीव झाली आहे ही भावनाही त्यांच्या कवितेत प्रतिबिंबित झालेली दिसून येते. आदिवासींचा आदिम इतिहास, आदिवासींचे भावविश्व, बोलीभाषेची प्रवाहितता, प्रतीकात्मक सूचकता, दाहक उपरोध, बंडखोरीचे आव्हान ही त्यांच्या काव्यलेखनाची वैशिष्ट्ये आहेत. आदिवासींच्या आदिम इतिहासाचे भान कवीला आहे. आदिवासींचे स्वभूमीवरील हक्काचे अस्तित्व आणि परकीय लोकांनी नैसर्गिकरित्या त्यांच्या वाट्याला आलेल्या भूमीवर कब्जा करून त्यांना उपेक्षित बनवले. हे विनोद कुमरे यांच्या कवितेचे आशयसूत्र असल्याचे दिसून येते. आदिवासी लोकांविषयी प्रस्थापितांना वाटणारा दांभिक कळवळा कवी जाणून आहे. म्हणून तो आपल्या हक्काविषयी सजग असल्याची जाणीव दिसून येते.

६.३.१ पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोस्ट...

‘पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोस्ट...’ या कवितेत आदिवासी, गोंडी संस्कृतीचे जनक लिंगो यांचे स्मरण कवीने केलेले दिसून येते.

अरण्या, तेव्हा घडली होती क्रांती तुझ्या समक्ष
मानवी कल्याण, संस्कृतीच्या उत्थानासाठी
आणि आता करताहेत ते छुपा वार
जल, जमीन आणि जंगलावर हक्क सांगितला म्हणून
तुझ्या कुशीत कोयापुंगार फुलताना, लिंगोच्या डोळ्यात दाटले
अश्रू
आणि अपार मानवी महाकारुण्याच्या समुद्रात त्याला गवसले
मोती
माणसाने माणसाशी कसे वागावे हे सांगताना,
तो विसरला शत्रुच्या छुप्या कारवायांचा बोध,
कपट-कारस्थानाची राजनीती,
संस्कृती संपविण्यांचे षडयंत्र,
तो बुद्धाच्या अगोदरचा आदि-बुद्धच होता

कवितेच्या ‘पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोस्ट’ या शिर्षकात लिंगोच्या जन्माची लोककथा दडली आहे. या लोकथेनुसार लिंगोचा जन्म पाहांदी वृक्षाच्या फुलामध्ये झाला आहे. या लोककथेनुसार, खूप मुसळधार पाऊस पडत होता. सर्व नद्या आणि नाले दुथडी भरून वाहू लागले. पैनगंगा नदीही पूर्ण वाहू लागली. सर्वत्र मोठा पूर आला होता. मेघगर्जनेमुळे पृथ्वी हादरू लागली. नदीकाठी पाहांदीचे झाड फुलांनी बहरले होते. ती तेजस्वी ठिणगी त्या झाडाच्या एका फुलावर पडली. यामुळे सर्व फुले नदीत पडली आणि काही वेळाने त्याच ठिकाणी एक भोवरा दिसला. सर्व फुले त्यात पडू लागली आणि फिरू लागली. पाऊस, विजा आणि वादळाच्या गर्जना यामुळे सर्वत्र पृथ्वी हादरू लागली. बऱ्याच दिवसांनी या सर्व हालचाली शांत झाल्या. ज्या ठिकाणी भोवरा फिरत होता ती जागा निघून गेली पण तिथे असलेला फुलांचा गुच्छ तरंगत राहिला आणि पाहांदीच्या झाडाखाली आला. त्याच फुलांवर एक सुंदर आणि तेजस्वी मूल दिसले. त्याचे संपूर्ण शरीर चांदीसारखे चमकत होते. म्हणूनच त्याचे नाव ‘रूपोलंग’ ठेवण्यात आले. रूपोलंग हा शब्द गोंडी भाषेतील आहे. पाहांदीच्या झाडाच्या फुलापासून लिंगोचा जन्म झाला. म्हणूनच त्यांना ‘पारी कुमार लिंगो’ म्हणतात. त्या मुलाची बातमी राजा आणि राणी पुलशिव आणि हिरबा यांना देण्यात आली. तिथे त्यांनी मुलाला घेतले आणि त्याला आपला मुलगा म्हणून स्वीकारले. पुढे, हा लिंगो एक महान माणूस बनला. ज्या पाहांदी वृक्षापासून लिंगोचा जन्म झाला. त्या झाडाला ‘कटसावरी’ म्हणतात. गोंडी भाषेत

याला 'कटोरा' म्हणतात. गोंड आदिवासी समुदाय त्याला त्यांचे दैवी झाड, देववृक्ष मानतो. या झाडांच्या पानांपासून तीन आणि चार देव निर्माण झाले अशी लोकप्रिय श्रद्धा आहे.

त्यांने मांडली शांतीच्या साम्राज्याची आकांक्षा
अफाट मानवी कारुण्याने दाटलेली न्यायनीती...
आणि अहिंसेचे तत्त्वज्ञान
त्याला करायची होते हे अरण्यबेट निशस्त्र,
जगभर फुलवायचा होता लाल पुंगार

आदिवासींच्या गोंडी संस्कृतीचे आदिम जनक लिंगो यांना मानले जाते त्यामुळे कवी त्यांचा उल्लेख 'तो बुद्धाच्या अगोदरचा आदि-बुद्धच होता' असा करतात. जेव्हा परकीय आक्रमणाने आणि प्रस्थापितांच्या शोषणाने आपल्या कटकारस्थानाची राजनती वापरून आदिवासी संस्कृती संपवण्याचे षडयंत्र रचले तेव्हा कवीला लिंगो या आदिमानवाची, आदिबुद्धाची अर्थातच या संस्कृतीच्या जनकाचे स्मरण होते. जो मानवी कल्याण आणि संस्कृतीच्या उत्थानासाठी लढला. ज्याने शांतीचे साम्राज्य निर्माण केले. ज्याने मानवी कारुण्याची न्यायनिती प्रस्थापित केली. ज्याला अरण्यबेट निशस्त्र करून अहिंसेचे तत्त्वज्ञान सांगायचे होते.

अरण्या,
तुला आठवत असेल... त्यावेळी
लिंगोबाच्या एका शिष्याने, हिरवे पान तोडताना
तुला क्षमा मांगितली असेल...
उपकृत, नतमस्तक होऊन ओंजळ पसरली असेल...
लिंगोबाने दिलेला मंत्रही सांगितला असेल.
आणि दिली असेल निळ्या आभाळाची आशा
कारण त्याला संपवायचा होता युद्धप्रिय समाज
आणि निर्माण करायचा होता शांतीप्रिय बुद्ध
या अरण्यबेटावर बुद्ध जन्माला आला तेव्हा
त्याने विश्वासाने दिला हात... सोडला निःश्वास
त्याला वाटले असावे आता तरी या पृथ्वीवर शांतीचे राज्य
प्रस्थापित होईल ?

कविला वाटते लिंगोबाचे तत्त्वज्ञान प्राणापेक्षाही अधिक प्रिय माननाऱ्या त्याच्या शिष्याने लिंगोबाचे तत्त्वज्ञान इतके आचरणात आणले होते की झाडाचे हिरवे पान तोडतानासुद्धा झाडाची, अरण्याची क्षमा मांगितली असावी. उपकृत नतमस्तक होऊन ओंजळ पसरली असेल. लिंगोबानेही निळ्या आभाळाची आशा देऊन मंत्र सांगितला

असेल. कारण त्याला युद्धप्रिय समाज संपवायचा होता. शांतीपूर्ण बुद्ध निर्माण करायचा होता. आरण्य बेटावर जेव्हा बुद्ध जन्मला आला तेव्हा आपले शांतीचे कार्य पुढे चालविणारे कुणीतरी आहे असा दिलासा त्याला वाटला असावा. निःश्वास सोडून 'त्याला वाटले असावे आता तरी या पृथ्वीवर शांतीचे राज्य प्रस्थापित होईल?'

प्रस्तुत कवितेत लिंगोच्या लोककथेचे उपयोजन कलात्मक पद्धतीने केले आहे. गोंडी भाषेतील आणि लोकधारणेतील विविध प्रतिमा प्रतीकांचे उपयोजन करून कवीने महत्त्वपूर्ण आशय विशद केला आहे.

६.३.२ माड्या

'माड्या' ही कविता आदिवासी समाजाच्या शोषणावर भाष्य करते. माड्या म्हणजे माडिया आदिवासी लोक. परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या आदिवासींचे शोषण केले आहे. प्रस्तुत कवितेने आदिवासींचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, शोषण याचा प्रत्यय येतो. शासकीय अधिकारी वन खात्याचे अधिकारी, कर्मचारी, पोलिस, व्यापारी इ. कडून आदिवासींवर होणारा अत्याचार, अन्याय, आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण हे या कवितेचे आशयसूत्र आहे.

ह्या धरतीतून उगवलेल्या कोंबासरका
त्यो ह्या दुनियात आला...
मेला म्हंजे गावाबाहीरच्या उरस्कलातला
दूच्या डोंगरावरचा दगूड सांगून जाईन...!
मी उरस्कलाबद्दल विचारले...
तो म्हणाला, 'हे मेलेल्या माड्यांच्या नावाचे दगूड'
तो... मोठ्ठा आमच्या मुखियाचा... पुढचा लहान... पाटलाचा...
तो सरपंच्याचा आन् ह्या लहान मह्या... बापाचा...!
सबेन माडे जंगलातच मेले, त्यांचे हे दगूड...!
मग मी सरकारबद्दल विचारले
- त्याने उडत्या पाखरांकडे बोट दाखविले
खपाटी गेलेल्या पोटात दीर्घ श्वास ओढला
मी जंगलाबद्दल बोललो... तेव्हा झाडा-वान्यासारखा शहारला
त्याने इंद्रावतीच्या गाळ्यात रुतलेल्या
पावलांच्या खुणांबाबतही सांगितले

शासकीय यंत्रणांकडून आदिवासींचा विकास होणे अपेक्षित होते परंतु या यंत्रणा आणि योजना आदिवासीपर्यंत पोहोचल्या का? हा एक गहन प्रश्न आहे. आदिवासी लोकांवर अनेक प्रकारचे अत्याचार झाले. त्यांच्या आदिवासावर धरणांचे प्रकल्प योजिले गेल्यामुळे त्यांना आपल्याच जन्मभूमीला मुकावे लागले. त्यांच्या विस्थापिताचा प्रश्न शासन यंत्रणेला सोडवता आला नसल्यामुळे त्यांच्या वाट्याला उपेक्षित व उपरे जीवन वाट्याला

आले. स्थानिक व्यापारी शासकीय अधिकारी आदिवासींच्या संपर्कात आले आणि आदिवासी स्त्रियांना लैंगिक शोषणाला बळी पडावे लागले.

फडफडत्या पापण्यांतून त्याचा श्वास क्षीण थरथरला
सायब सांगतो रातीसाठी दारू-कोंबडीसकट
पोरी-बायकांची बिदागी-मग
ह्या इंद्रावती पल्याडच्या वाऱ्यांन उधळून लावले सारे खूर
ते उन्मत्त घोडे आता लगाम शिनगारून येतात
बोलल्यासारखा-त्याने तेंदुपत्ता, बांबुकटाई सांगितली
लबाड कोल्ह्यांचे रण माजले मनला जंगलात...
काडतूस त्याले ठेवू पायते काबूत
उघड्या थानावरचा पदर वाऱ्यांन हाळा,
कां त्ये वकतात विख
आता जंगल वढू पायतेय चोळी
त्यांन तल्लोई पडलीय दुचित, दुखावला गेला हंकार

आदिवासींचे संरक्षण आणि विकास करण्यासाठी नेमलेले अधिकारी आदिवासींकडून दारू-कोंबडीची मेजवणी घेत असत. शिवाय त्यांना त्यांच्या बायका पोरींनाही त्यांच्याकडे पाठवावे लागे. स्त्रियांचे लैंगिक शोषण होई.

प्रस्तुत कवितेत 'वाऱ्यांन उधळून लावले सारे खूर', 'उन्मत्त घोडे', 'लबाड कोल्ह्यांचे रण' या प्रतिमा अर्थपूर्ण आहेत. दमनयंत्रणा आणि शोषणयंत्रणेच्या सूचित करणाऱ्या या प्रतिमा आहेत.

६.३.३ झेल

प्रस्तुत कवितेत प्रस्थापित व्यवस्थेतले स्थानिक व्यापारी, फेरीवाले, सावकार आदिवासींचे शोषण कसे करतात हे लोकगीताच्या रचनेतून कवीने सांगितले आहे. 'एक लिंबू झेलू ग बाई... दोन लिंबू झेलू' हे भोंडल्याचे सुप्रसिध्द स्त्री गीताच्या आधारे कवीने आदिवासींच्या शोषणावर भाष्य केले आहे.

एक लिंबू झेलू ग बाई... दोन लिंबू झेलू
तीन लिंबू झेलू ग बाई... चार लिंबू झेलू
एक होता कावळा काव काव करायचा
रस्त्यांन जाणाऱ्या पाण्याच्या घड्यावर तुटून पडायचा
चार पाण्याचे थेंब वरचेवर चोरायचा

प्रस्तुत गीतातील कावळ्याच्या आणि गिधाडाच्या प्रतिमेतून शोषणकर्ते निर्देशित केले आहेत. मणेरीवाला

उस्मानभाई, शामलाल, गणपतबेपारी हे प्रस्थापित व्यवस्थेतील लोक आदिवासींच्या भोळ्या स्वभावाचा फायदा घेतात. कोहळा देऊन पोवळा घ्यावा या प्रमाणे किरकोळ गोष्टी आदिवासींना विकून त्यांच्या मोबदल्यात त्यांच्याकडून जंगलातल्या मौल्यवान चीज वस्तू घेतल्या जातात. याच वस्तू आदिवासींनी बाजारपेठेत विकल्या तर त्यांना अधिक मोबदला मिळाला असता. परंतु आदिवासींच्या अज्ञानाचा ते फायदा घेताना दिसून येतात.

आला आला मणेरीवाला उस्मानभाई,
गर्दी जमती बायका-पोरं
अरे ये साला... आदेवासी...
ले... ले... पावडर... इस्तु... ले... ले... कंगी
एक शेर कुटकी में... ले... ले किलिप
एक किलो जेवारी में ले... ले किरिम...
एक बाटली सयद के बदले...
ले ले रिबिन...
लाल लाल रिबिन... पिला पिली रिबिन...
उस्मानभाई सायकलनं वस्तीत फिरायचा
कॅरिअरवर बांधलेल्या कागदी खोक्याच्या बदल्यात
गोणीभर रानमेवा भरायचा

मणेरीवाला उस्मानभाई सायकलवर आदिवासी वस्तीत वस्तू विकत फिरायचा. किरकोळ, दीड दमडीच्या वस्तूसाठी आदिवासींकडून भलामोठा रानमेवा घ्यायचा. पावडर, स्नो, कंगवा, क्लिप, रंगबेरंगी रिबीणी तो विकायचा. सायकलच्या कॅरिअर बांधलेल्या कागदी खोक्याच्या बदल्यात जाताना आदिवासींकडून गोणीभर रानमेवा मिळवायचा. एक शेर कुटकी (औषधी जडीबुटी) घेऊन तो बदल्यात क्लिप द्यायचा, एक किलो ज्वारीच्या बदल्यात तो क्रिम द्यायचा. एक बाटली मधाच्या बदल्यात तो रिबीणी द्यायचा. किरकोळ रकमेच्या वस्तू भलामोठा मोबदला घेऊन तो आदिवासांना फसवायचा, त्यांचे शोषण करायचा.

शामलाल, गणपतबेपारी सुगीच्या हंगामात हसायचे
बाजाराच्या रस्त्यावर गिदाडासारखे बसायचे
रानातला रानमेवा वरचेवर झेलायचे
बाजार में क्यो तकलिफ करते हो
आम्ही आहे तय्यार
नगद पैसा नगद पैसा
बेईमानी करेगा तो बाप दुसरा

डिंक घा, नगद पैसा
मोह घा, नगद पैसा
जेवारी बाजरी घा. नगद पैसा
असली मरद की दवा नगद पैसा
कापूस घा, नगद पैसा
माल दे दो पैसा नगद ले लो
नगद ले लो ब्याज पे भी ले लो
एक लिंबू झेलू ग बाई, दोन लिंबू झेलू
तीन लिंबू झेलू ग बाई, चार लिंबू झेलू

शामलाल, गणपत हे व्यापारी सुगीच्या हंगामात आदिवासींचे शोषण करायचे. आदिवासी जंगलातील रानमेवा प्रत्यक्ष बाजारात नेत असताना ते गिधाडासारखे रस्त्यात बसायचे. त्यांच्या रानमेव्यावर डोळा ठेवत 'बाजारात जाण्याची तसदी कशाला घेता आम्ही रोख रक्कम देऊन तुमचा माल घेऊ म्हणायचे' डिंक, मोह, ज्वारी, बाजरी, औषधीय जडीबुटी, कापूस या वस्तू ते आदिवासींकडून किरकोळ रोख पैशाच्या बदल्यात घेत.

माल है हमारा हम नै देगा
बाजार मे जायेंगा किंमत मे बेचेंगा
पैसा भी मिलेगा खण्णा खण्णा
ये हरामखोर ज्यादा शानापणा नही
निकालू क्या पैजामेसे रामपुरी
घुसड डालू क्या तेरे उंगली करेगा तो मरेंगा
पडा लिखा गवार साला आदेवासी
एक लिंबू झेलू ग बाई दोन लिंबू झेलू
तीन लिंबू झेलू ग बाई चार लिंबू झेलू

आदिवासीने चतुराईने व बंडखोरीने 'माल आमचा आहे आम्ही प्रत्यक्ष बाजारात विकून पैसे मिळवू' असे म्हणत त्यांना माल देण्यास नकार दिला तर ते रामपुरी चाकूचा धाक त्यांना दाखवत शिव्या देत.

कवितेचे 'झेल' हे शीर्षक अर्थपूर्ण आहे. 'झेल' हा इथे द्विअर्थी शब्द आहे. लोकगीताच्या अर्थाने झेल म्हणजे पकडणे, झेलणे. काव्याशयाच्या अर्थाने झेल म्हणजे झेलणे, सहन करणे.

लोकगीताचा बाज असलेल्या या कवितेला लय आहे. विविध अर्थपूर्ण प्रतिमा, प्रतीकाच्या उपयोजनातून आदिवासींच्या शोषणाचे चित्र उभे केले आहे.

६.३.४. फेसबुक

प्रस्तुत कवितेचे आदिवासीविषयी कवीची असलेली आस्था, भूतकाळातील रम्य आठवणी, आदिवासींचे उपेक्षित जगणे, दैन्य, दारिद्र्य, कुपोषण हे आशयसूत्र आहे. 'फेसबुक' या प्रतिमेच्या आधारे कवीने आदिवासींविषयी असलेल्या आपल्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. फेसबुक हे सोशल नेटवर्किंग आहे जिथे लोक एकमेकांशी तत्परतेने एकमेकांशी जोडले जाऊन एकमेकांशी संवादी राहतात. एकमेकांना फोटो, व्हिडीओ, इतर माहिती शेअर करतात. संपर्कात नसलेल्या लोकांशी त्वरीत संपर्क शोधता येतो.

मागे राहिलेल्या मित्रांसाठी वाटतं शोधावं
फेसबुक अरण्याच्या अंगाखांद्यावर खेळतानाच्या आठवणी
डोळ्याच्या खोबणीत क्लिक केलेले फोटो
डाऊनलोड करावे नि द्यावे कॉमेंट्स
अरण्यात उमटलेल्या पाऊलखुणांवर
अरण्या, तुझ्या अंगाखांद्यावर खेळताना
भुकेचे सिद्धांत मांडता मांडता
येऊन धडकलो जागतिकीकरणात
प्रश्नांचं नैमित्य आणि उत्तराच्या उपेक्षेसह

कवीला मागे राहिलेल्या मित्रांना फेसबुकवरून शोधाव वाटतं. 'फेसबुक' ही प्रतिमा उपयोजल्यामुळे नवीन दृष्टीकोनातून विचार करण्यास आणि कवितेचा आशय अधिक नेमकेपणाने व्यक्त करण्यास मदत होते. प्रस्तुत कवितेत कवीला फेसबुकवर अरण्याच्या अंगाखांद्यावर खेळतानाच्या आठवणी डोळ्याच्या खोबणीत क्लिक केलेले फोटो डाऊनलोड करावे वाटतात आणि अरण्यात उमटलेल्या पाऊलखुणांवर कॉमेंट्स द्याव्या वाटतात. 'भुकेचे सिद्धांत' ही संकल्पना कवीने अत्यंत मार्मिकपणे उपयोजली आहे. भूक ही मानवाची मुलभूत गरज आहे. कवी भुकेचे सिद्धांत मांडताना प्रश्नांचं नैमित्य आणि उत्तराच्या उपेक्षेसह जागतिकीकरणात येतो. जागतिकीकरणाने केवळ प्रस्थापितांचा विकास झाला आहे आणि आदिवासी मात्र जागतिकीकरणामुळे विस्थापित झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे आदिवासींच्या भुकेचा सिद्धांत मांडताना उत्तराची उपेक्षा होणार आहे किंवा उत्तरेच मिळणार नाहीत याचा कवीला खेद वाटतो.

कवीला गुगलवर आठवल्या प्रश्नांची उत्तरं शोधताना चौकटीत फक्त यू ट्यूब क्लिप्स गवसल्या. चित्रातून कारुण्यावर, व्यथेवर विविध रंगसंगती रेखाटतात येतात परंतु या कारुण्याचे व्यथेचे दुःखाचे मूळ कोणी जाणून घेत नाही. याचा खेद कवीला वाटतो.

कुठल्यातरी प्रकल्पाच्या अहवालाच्या निमित्तानं
आयुष्याला अनुदान पण असतं रे

अनुदानाच्या निमित्तानं का होइना
 मुख्य प्रवाहाशी जोडून घेतल्याच्या भावना जागतात
 आमचे प्रश्न संपता संपत नाही
 आणि तो त्याची भूमिका मांडतो ठासून
 आता जागतिकीकरणात पण तुमची ओरड नुसती
 लेकांनो, तुमच्यासाठी आम्ही आता एवढं केलं
 तरी तुमचं समाधान होत नाही
 जरा आमची वेबसाइट उघडून बघा
 तुमच्या आयुष्याला कसं मांडलं चौकटीत
 चौकटीवर क्लिक केलं की
 तुमच्या संस्कृतीसह कुठलापण अहवाल
 त्या कुपोषित पोरींचं चित्र बघितलं का ?

प्रस्थापितांनी, शासनाने आदिवासींच्या विकासाचे आलेख उंचावून दर्शवले असले तरी खरे वास्तव हेच आहे की, प्रस्थापितांचा, शासनाचा विकास-योजना आदिवासींपर्यंत पोहोचल्याच नाहीत. आदिवासींच्या कुपोषणाचे चित्र पहायचे असेल तर अरण्याच्या फेसबुकची आदिवासींची वेबसाइट उघडून बघायचे आव्हान कवी करतो.

आमचे कॅमेरे नेहमी सज्ज असतात
 तुमच्या प्रिमिटिव्ह ॲक्टिव्हिटीसाठी
 कधीतरी आमच्याही कॅमेऱ्यां बघा
 तुमच्या कुपोषणातलं सौंदर्य
 खपाटी गेलेल्या पोटांचे आकार
 आम्ही केलेल्या ॲक्टिव्हिटीला किती कमेंट्स मिळतात
 फेसबुकवर
 आम्ही नसतो तर तुम्हाला कळालीसुद्धा नसती
 तुमच्या भुकेतली आग तुमच्या दारिद्र्यातली रंगसंगती

प्रस्थापितांच्या पोटभरू दुनियेतल्या डाएट करून झालेल्या जाणिवपूर्वक केलेल्या कुपोषणाला सौंदर्य समजून कमेंट्स मिळतात. परंतु खरे कुपोषण, भुकेची आग, दारिद्र्याची कारुण्यमय रंगसंगती पहायची असेल तर अरण्याच्या फेसबुकची आदिवासींची वेबसाइट पहायला हवी असे कवीला वाटते. कवी दाहक प्रश्न करतो की, 'आमच्या एनजीओला फुकट नाही मिळालं अवार्ड आणि कोट्यावधीची मदत पण तुम्ही सुधारता सुधारत नाही कसे आपसूक नि तुम्ही सुधारलेत तर मग आमच्या एनजीओचं काय ?'

मला कुठलाच मित्र कसा भेटत नाही फेसबुकवर
का अरण्यातल्या पाखरांसारखे तेही झालेत आऊट ऑफ रेंज
की कोंडले गेलेत आर्ट गॅलरीत
की अरण्याच्या वणव्यात होरपळून संपले सारे

उपरोक्त काव्यओळीतून आदिवासी पर्यावरणाच्या न्हासाची कैफियत कवीने मांडली आहे. जागतिकीकरणातल्या औद्योगिकीकरणामुळे अरण्यातले पाखरे नाहीशी होत आहेत. 'पाखरांचे आउट ऑफ रेंज' होणे ही प्रतिमा आदिवासींच्या पर्यावरणीय न्हासाची नोंद करते. 'की कोंडले गेलेत आर्ट गॅलरीत' ही प्रतिमा प्रस्थापितांची दमनयंत्रणा आणि दांभिकतेचे सूचन करते. प्रस्थापितांना जिवंत पाखरांचे संरक्षण करण्याऐवजी चित्रातील पाखरे आर्ट गॅलरीत लटकवणे ही कला वाटते.

कवीला वाटते 'आता आयुष्यातल्या कुठल्याही क्षणांना क्लिक आणि डाऊनलोड करता येतं पण अरण्या, तुझ्या गर्भातल्या वेदनेला आणि तू आरंभलेल्या मूकपणाला कुठलीही निगेटिव्ह बंदिस्त करू शकणार नाही. हजारो वर्षांपासून अरण्यकांड घडत आलेलं आहे. आदिम भूमीवर, लोकांवर प्रस्थापितांनी आक्रमण केल्याचा सनातन इतिहास रक्तरंजीत आहे. माणसानं माणसाच्या संस्कृतीसाठी क्रूरपणे आरंभलेली रक्तक्रांती कवीला अस्वस्थ करते. प्रस्थापितांनी केलेल्या या अन्यायाला आणि शोषणाला 'महाकाव्या'ची गोंडस नावे दिली. 'अरण्यबेट' लुटलं जाणं हे एक वैश्विक दुःख आहे.

अमेरिका काय भारत काय आफ्रिका काय ?
अरण्यबेट लुटलं जातंय तेव्हाही नि आत्ताही
माणसाची संस्कृती अरण्यात जन्मली
अरण्यात वाढली अरण्यानं जपली जीवापाड
आपल्या पानापानात नि ढिगाऱ्यात
अरण्य साक्षी
माझ्या उजाड संस्कृतीच्या कारुण्याला

मूल निवासी असलेल्या आदिवासींवर आर्यांनी आक्रमणे केली. अमेरिकेने मूल निवासी असलेल्या रेडइंडियन लोकांवर आक्रमण केले. आणि आपल्या वसाहती निर्माण केल्या. भारतीय आदिवासी असो वा रेड इंडियन असो त्यांची 'अरण्यबेट' लुटून त्यांची संस्कृती उजाड करून त्यांना विस्थापित केले गेले. हे एक वैश्विक व सनातन सत्य आहे. त्यामुळे या जाणिवेने अस्वस्थ झालेल्या कवीला त्याच्या उद्ध्वस्त अरण्य-संस्कृतीची वेबसाइट क्रिएट करून फेसबुक पंचायत करावी वाटते.

प्रस्तुक कवितेत प्रस्थापितांचे 'फेसबुक' ही प्रतिमा वापरून कवीने अत्यंत टोकदारपणे आदिवासींच्या जीवनातील अंतर्विरोध दर्शविला आहे. अंगभूत भाषिक लय, गोंडी भाषेतील शब्दकळा, आशयाच्या गरजेनुसार उपयोजलेली इंग्रजी भाषेतील शब्द, अर्थपूर्ण प्रतीक, प्रतिमांचे उपयोजन, आव्हात्मकता ही या कवितेची वैशिष्ट्ये

आहेत. आदिवासींची कैफियत मांडणारी ही अत्यंत अर्थपूर्ण कविता आहे.

६.४ सारांश

विनोद कुमरे यांनी आदिवासींच्या विस्थापित जगण्याची, उपेक्षिततेची, दाहक वास्तवाची, उपेक्षिततेची कैफियत कवितातून मांडली आहे. आदिवासी हे या कवितेचे आस्था केंद्र आहे. विनोद कुमरे यांनी 'पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोस्त...' कवितेत लिंगोच्या लोककथेचे उपयोजन करून आदिवासींच्या आदिम जगण्याचा अन्वयार्थ लावला आहे. आदिवासी आणि निसर्ग यांच्या सनातन नात्याचा शोध ही कविता घेते. गोंडी भाषेतील आणि लोकधारणेतील विविध प्रतिमा प्रतीकांचे उपयोजन कलात्मक पद्धतीने कवीने महत्त्वपूर्ण आशय विशद केला आहे. 'माड्या' ही कविता अधिकाऱ्यांकडून होत असलेल्या आदिवासी स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणावर भाष्य करते. 'झेल' या कवितेत प्रस्थापित व्यवस्थेतले स्थानिक व्यापारी, फेरीवाले, सावकार आदिवासींचे शोषण कसे करतात हे लोकगीताच्या रचनेतून निर्देशित केले आहे. 'एक लिंबू झेलू ग बाई... दोन लिंबू झेलू' हे भोंडल्याचे सुप्रसिद्ध स्त्री गीताच्या आधारे कवीने आदिवासींच्या शोषणावर भाष्य केले आहे. लोकगीताचा बाज असलेल्या या कवितेला लय आहे. 'फेसबुक' या कवितेचे आदिवासींविषयी कवीची असलेली आस्था, भूतकाळातील रम्य आठवणी, आदिवासींचे उपेक्षित जगणे, दैन्य, दारिद्र्य, कुपोषण हे आशयसूत्र आहे. विनोद कुमरे यांनी प्रस्तुत कवितांतून आदिवासी समाजाच्या शोषणावर भाष्य केले आहे. परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या आदिवासींचे शोषण केले आहे. प्रस्तुत कवितांतून आदिवासींचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, शोषण याचा प्रत्यय येतो. विविध अर्थपूर्ण प्रतिमा, प्रतीकाच्या उपयोजनातून आदिवासींच्या शोषणाचे चित्र उभे केले आहे. दमनयंत्रणा आणि शोषणयंत्रणेच्या सूचित करणाऱ्या या प्रतिमा आहेत. 'फेसबुक' या कवितेतून कवीने अत्यंत टोकदारपणे आदिवासींच्या जीवनातील अंतर्विरोध दर्शविला आहे. लोककथेतील संदर्भ, लोकगीतांचा वापर, अंगभूत भाषिक लय, गोंडी भाषेतील शब्दकळा, आशयाच्या गरजेनुसार उपयोजलेली इंग्रजी भाषेतील शब्द, अर्थपूर्ण प्रतीक, प्रतिमांचे उपयोजन, आव्हानात्मकता हे या कवितांचे भाषिक सौंदर्य आहे. आदिवासींची कैफियत मांडणारी या अत्यंत अर्थपूर्ण कविता आहेत.

६.५ परिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१. पारी - व्यवस्था, रीति, नीति
२. लिंगो - ज्ञानी, ज्ञानवान, सर्वोच्च, निराकार, शून्य
३. पारी कुपार लिंगो - ज्ञानी माणूस
४. उरस्कल - मृत्युखांब, मृतदेह जमीनीत पुरल्यानंतर त्या जागेवर विधीवत एक दगड रोवला जातो
५. बिदागी - पाठवणी, पाठवणूक, घरी आलेल्या पाहुण्यांना बोळवण करताना दिली जाणारी रक्कम
६. शिनगार - शृंगार, अलंकार, सजावट
७. तल्लोई - हेतुपुरस्सर, जाणीवपूर्वक, उद्देशाने केलेले

८. दुचित - दुःखी, उदास, अश्रीत, खिन्न
९. माड्या - माडिया या आदिवासी संस्कृतीशी संबंधित लोक
१०. झेल - पकडणे, झेलने, सहन करणे

६.६ स्वयं अध्ययन प्रश्न

अ. बहुपर्यायी वस्तुनिष्ठ प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. 'पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोष्ट' या कवितेत लिंगोने कोणते तत्त्वज्ञान सांगितले आहे?

अ. हिंसेचे	ब. अहिंसेचे
क. भुकेचे	ड. आदिवासीचे
२. 'पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोष्ट' या कवितेत लिंगोला कोणता समाज संपवायचा आहे?

अ. युद्धप्रिय	ब. शांतीप्रिय
क. प्रस्थापित	ड. आदिवासी
३. 'माड्या' ही कविता कशावर भाष्य करते?

अ. लिंगोच्या तत्त्वज्ञानावर
ब. आदिवासी समाजाच्या शोषणावर
क. आदिवासी कवितेवर
ड. जीवनाच्या तत्त्वज्ञानावर
४. 'झेल' या कवितेत शोषणकर्ते निर्देशित करण्यासाठी कोणत्या पक्षांच्या प्रतिमा वापरल्या आहेत?

अ. चिमणी व मोर	ब. टिटवी व तरस
क. पोपट व कबुतर	ड. कावळा व गिधाड
५. फेसबुकवर कुणाच्या खांद्यावर खेळतानाच्या आठवणी डाऊनलोड करायच्या आहेत?

अ. अरण्याच्या	ब. वडाच्या
क. आजोबांच्या	ड. वडिलांच्या

६. अरण्यात कोण आऊट ऑफ रेज झाले आहे असे कवीला वाटते ?

अ. झाडे	ब. पाऊस
क. आदिवासी	ड. पाखरे

६.७ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. अहिंसेचे
२. युद्धप्रिय
३. आदिवासी समाजाच्या शोषणावर
४. कावळा व गिधाड
५. अरण्याच्या
६. पाखरे

६.८ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. 'पाहांदी पारी कुपार लिंगोची गोष्ट' या कवितेचा आशय स्पष्ट करा.
२. 'माड्या' या कवितेचा आशय सांगून या कवितेतील प्रतिमांचे उपयोजन विशद करा.
३. कवितेच्या घटका आधारे विनोद कुमरे यांच्या प्रस्तुत कवितांचे विश्लेषण करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. विनोद कुमरे यांच्या कवितेत आदिवासी शोषणाचा प्रश्न कशा प्रकारे मांडला आहे ?
२. विनोद कुमरे यांच्या 'झेल' या कवितेतील आदिवासी शोषणाचे चित्र स्पष्ट करा.
३. 'फेसबुक' या कवितेचा आशय स्पष्ट करा.

६.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. काळे अक्षयकुमार, अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, पां. ना. बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर, १९९९
२. वसंत पाटणकर, कवितेचा शोध, मौज प्रकाशन, मुंबई, २०११
३. म.सु. पाटील, कवितेचा रूपशोध, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, १९९९

